

‘Het is zo eenzaam zonder jou’

Een poging tot het verklaren van collectief gedrag bij het overlijden van een bekend persoon

Leonie van Duuren
Studentnummer: 283349
Begeleider: Dr. D. Houtman
Rotterdam, september 2005
Master GVB, Sociologie
Erasmus Universiteit Rotterdam

VOORWOORD

Ik heb altijd al veel respect gehad voor vrienden die na maanden zwoegen hun scriptie eindelijk konden inleveren. Het schrijven van zo'n groot en belangrijk document leek me vreselijk moeilijk en ik zag er daarom erg tegenop om aan mijn scriptie te beginnen. Gelukkig vond ik een leuk onderwerp om te gaan onderzoeken, geïnspireerd door het overlijden van de zanger André Hazes. Zijn dood heeft namelijk heel wat teweeg gebracht onder bepaalde groepen van onze samenleving. Ik nam de taak op me om uit te zoeken waar het vertoonde collectieve gedrag van deze mensen vandaan komt. Tijdens het lezen van relevante (en soms ook wat minder relevante) literatuur, kwam ik er achter wat de sociologie eigenlijk allemaal te bieden heeft: veel meer dan de verplichte stof die wij op de universiteit hebben gehad. Naast het bestuderen van de literatuur heb ik ook een onderzoek gedaan. Ik heb mensen geïnterviewd die naar het afscheid van Hazes zijn geweest. Ook hier heb ik nieuwe dingen ontdekt. Ik kwam er achter dat mensen die van Nederlandstalige muziek houden helemaal niet zo zijn als ik altijd dacht: volks, dom en asociaal (even kort door de bocht gezegd dan). Ik ben juist overal heel gastvrij ontvangen en ze vertelden me alles wat ik wilde horen (en soms ook nog meer). Door het houden van interviews met mensen over wie ik eigenlijk niets meer wist dan mijn eigen vooroordelen, ben ik een stuk opener en positiever ten opzichte van andere mensen geworden.

Het lezen van de literatuur en het houden van de interviews zijn me dus heel goed bevallen. Het schrijven van de scriptie ging echter minder voortvarend. Ik heb dagen doorgebracht met alleen maar denken, schrijven en schrappen wat ik net geschreven had. Ik ben heel blij dat mijn begeleider Dick Houtman me net zoveel duwtjes in de rug heeft gegeven dat ik nu eindelijk een enigszins leesbare scriptie kan presenteren. Zonder zijn aanwijzingen zat ik nu waarschijnlijk nog wanhopig naar mijn scherm te staren... Verder ben ik ook nog dank verschuldigd aan mijn ouders, Philip, mijn familie en vrienden voor hun morele steun en bemoedigende woorden. 'Special thanks' gaan naar mijn broer Remco, die me met zijn kritische noot af en toe een beetje irriteerde, maar wel geholpen heeft, en naar Ynke en TJ voor het proeflezen van het 'magnum opus' dat hier voor u ligt.

Rotterdam, september 2005

Leonie van Duuren

	Pagina
HOOFDSTUK 5: STILTE EN SAAMHORIGHEID	27
5.1 Categorie 1: 'De rouwenden'	28
5.1.1 Ritueel karakter	28
5.1.2 Eén grote familie	28
5.1.3 Respect	30
5.2 Categorie 2: 'De belangstellenden'	32
5.2.1 Abstract	32
5.2.2 Eerbied en gezelligheid	33
5.2.3 Positief geluid	34
5.3 Categorie 3: 'De nieuwsgierigen'	35
5.3.1 Reactie publiek	35
5.3.2 Een on-Nederlandse spektakel	35
5.3.3 Geen onvrede	36
5.4 Samenvatting	37
HOOFDSTUK 6: CONCLUSIES	39
6.1 Toetsing aan de theorie	39
6.1.1 Rituelen	39
6.1.2 Maatschappelijk onbehagen	41
6.2 Conclusies en suggesties	43
LITERATUURLIJST	45

HOOFDSTUK 1: INLEIDING

Eerbiedige stilte bij laatste tocht Diana

AMSTERDAM, 6 september 1997. Ruim zes miljoen mensen hebben zaterdagochtend in Londen de laatste eer betuigd aan Diana, Prinses van Wales. Ondanks de grote toeloop vergezelde een eerbiedige stilte de begrafenisstoet van *Kensington Palace*, de woning van de prinses, naar *Westminster Abbey* waar de rouwplechtigheid plaats had.

Vele tienduizenden mensen brachten de nacht op straat door om verzekerd te zijn van een plek langs de route. Velen herdachten de prinses tijdens de nacht met een wake, of door kaarsen voor haar te branden. Het openbare leven in de Britse hoofdstad lag grotendeels stil als gevolg van de plechtigheid; zo bleven winkels en banken gesloten tot na de rouwdienst. Naar schatting veertig miljoen Britten volgden de plechtigheden op televisie, een ongekend hoog aantal. Ook in Nederland was de enorme interesse in de rouwplechtigheid merkbaar op straat. In de grote steden en op de Nederlandse wegen was het zaterdagmorgen rustiger dan normaal. De Nederlandse Spoorwegen meldden eveneens een lagere bezetting van de treinen dan normaal.

Bron: De Telegraaf, 06-09-1997

Drinken op vriend Pim

ROTTERDAM/DRIEHUIS, 11 MEI. Met applaus en gezang en nam het volk gisteren afscheid van Pim Fortuyn. Op de autosnelwegen ontstonden kijkfiles. „Pim gaf mij het gevoel dat hij opkwam voor mijn belang. Via de media had ik er een vriend bij gekregen.”

De tocht naar de begraafplaats in het Noord-Hollandse Driehuis trok vervolgens veel belangstelling. Bij het vertrek uit de kerk applaudisseerde een menigte omstanders en werd 'You'll never walk alone' gezongen. Op de snelwegen A13, A4 en A9 vormden zich files doordat de politie de toeritten had afgesloten. Bij tegenliggend verkeer ontstonden kijkfiles. Enkele honderden mensen verzamelden zich bij het brugrestaurant over de A4 bij Schiphol en op viaducten langs de route, vanwaar in eerbetoon bloemen op de lijkauto werden gegoid. Andere automobilisten stonden als laatste eer langs de weg stil.

Tot vrijdagavond acht uur heeft een groot aantal mensen bloemen neergelegd bij het graf in Driehuis; daarna werden bloemen, brieven, en beren neergelegd bij het hek van de begraafplaats. Omstreeks negen uur hangen nog veel vlaggen halfstok langs de route naar de begraafplaats. Zo'n vijftig mensen hebben zich voor het hek verzameld. Ze lezen de brieven, steken een kaars aan, en turen over het hek om een glimp op te vangen van het graf. Een groepje jongeren nestelt zich met blikjes bier bij het hek van de begraafplaats. Voordat ze beginnen te drinken klinkt een toast: 'proost Pim'.

Bron: NRC Handelsblad, 11-05-2002

1.1 Een nieuw fenomeen

Na de dood van Lady Diana op 27 september 1997 kreeg de wereld met een geheel nieuw fenomeen te maken: mensen gingen massaal de straat op om de begrafenisstoet te kunnen zien passeren en om hun medeleven te betuigen aan de overleden ex-vrouw van Prins Charles. Veertig miljoen Britten volgden de uitvaart op televisie, samen met miljoenen andere kijkers uit de hele wereld. In 2002 waaide dit verschijnsel vanuit Groot-Brittannië over naar Nederland. De controversiële politicus Pim Fortuyn werd op 6 mei van dat jaar doodgeschoten, een gebeurtenis die zeer hevige reacties met zich mee bracht. De moord zorgde niet alleen voor opschudding in de politiek, nee de hele samenleving leek op zijn kop te staan. Waren we in 1997 misschien een beetje lacherig geweest dat die Britten zich zo lieten meeslepen, nu snelden we massaal naar Rotterdam om langs de kist van Fortuyn te lopen.

Ik verbleef op het moment van de moord in Frankrijk en heb van een afstand de hele situatie in Nederland kunnen volgen. En wat ik zag, verbaasde me zeer. Ik herkende mijn eigen landgenoten bijna niet meer terug. Hun gedrag riep bij mij allerlei vragen op. Waar waren ze allemaal mee bezig? Wat houdt dit verschijnsel nu precies in? Waar komt deze behoefte vandaan om met zijn allen te gaan rouwen om een bekende Nederlander? Gaat het hier echt alleen om rouwverwerking of is er iets meer aan de hand?

1.2 Hazes

Ik heb ooit gelezen dat wanneer er iets in de samenleving gebeurt wat je verbazing en nieuwsgierigheid wekt, het wel eens een goed onderwerp voor sociologisch onderzoek zou kunnen zijn. De reacties na de dood van Fortuyn hadden me al aardig verrast, maar nu heeft er zich onlangs een andere gebeurtenis voorgedaan die veel op het geval van Fortuyn lijkt, maar waarvan de reacties van het volk me nog meer verbaasden dan toen in 2002. Op donderdagochtend 23 september 2004 overleed de volkszanger André Hazes. Zijn dood was onverwacht, maar gezien zijn levensstijl misschien ook wel niet (*'Bier hoorde natuurlijk bij hem. Heineken is rijk geworden van Hazes. Het was bekend dat ie van een biertje hield, daar deed ie ook niet moeilijk over.'*¹). De media berichtten dagenlang uitgebreid over zijn leven en zijn dood. Donderdagmiddag stonden de eerste fans al bij zijn huis in Vinkeveen om bloemen neer te leggen. Als klap op de vuurpijl werd er een afscheid georganiseerd waarbij 40.000 toeschouwers aanwezig waren.

De gelijkenis met de reacties na dood van Lady Diana en Fortuyn is groot: andermaal reageert het volk massaal op de dood van een bekend persoon en komt men bijeen om samen de overledene te eren. Het is aan de hand van de dood van Hazes dat ik dit verschijnsel wil gaan onderzoeken. Om een beter beeld te krijgen van welke reacties zijn dood precies uitgelokt heeft, volgt er nu een uitgebreide beschrijving van de dagen die volgden op die donderdagochtend in september.

Bloemenzee

Hazes overleed dus op een donderdagochtend en meteen die middag al hadden zich fans voor zijn huis verzameld om bloemen en andere voorwerpen neer te leggen. *'Vandaag is zijn huis in Vinkeveen in een bloemenzee veranderd. Duizenden fans gingen naar huis om met bloemen of een kort briefje André te herdenken'*.² Naast de bloemen en briefjes lagen er ook nog voorwerpen die met zijn twee grote liefdes te maken hebben: *'...de*

¹ Dit is een citaat dat komt uit een interview dat ik met een fan van Hazes gehouden heb.

² The Holland Courier: www.hollandcourier.com, 26 september 2004. De Holland Courier is een nieuwsservice voor Nederlanders in het buitenland.

hoeveelheid blikjes bier bij de villa worden steeds groter.³ *'En er lagen ook allemaal voetbalspullen bij zijn huis, omdat ie ook echt helemaal gek van voetbal was.'*⁴

Virtuele condoleancebetuigingen

Ook op het internet werd er veel aandacht besteed aan het overlijden van de zanger. In zoekmachines geven de trefwoorden 'dood' en 'Hazes' meer dan 32.000 hits.⁵ Op veel websites is er ruimte voor de bezoekers om hun gevoelens te uiten (in gastenboeken en op fora) en om hun deelneming te betuigen. De bekendste en meest bezochte site is www.condoleance.nl.⁶ Op 26 mei 2005 hebben 57.441 mensen het condoleanceregister voor Hazes op deze site getekend. Opmerkelijk is dat het register niet alleen vlak na de dood van Hazes in september 2004 vaak werd bezocht, maar dat er een half jaar na zijn dood nog steeds dagelijks nieuwe inschrijvingen zijn.

Afscheidsceremonie

Hazes zou op 28 september 2004 in besloten kring gecremeerd worden. De familie wilde het waarschijnlijk besloten houden omdat ze bang was dat er anders te veel mensen op af zouden komen. Om de fans toch de gelegenheid te geven om afscheid te nemen van de zanger, werd er besloten om een afscheidsceremonie te houden in de Amsterdam Arena, op maandag 27 september 2004. Tijdens deze ceremonie stond de kist van Hazes op de middenstip en werd hij toegezongen door collega's, die liedjes van Hazes vertolkten voor zijn familie en vrienden en voor de toegestroomde fans. Verder hielden kennissen en vrienden korte speeches en zelfs de 9-jarige zoon van Hazes, Dré, sprak een paar woorden. Aan het einde van de ceremonie werd er met de kist een ererondje door het stadion gereden, voordat de auto met de kist onder een vuurwerkboog de Arena verliet.

Het 'afscheidsconcert' was gratis en de Arena zat met 40.000 toeschouwers bijna vol. De interesse voor de zanger was echter nog veel groter: de avond werd live uitgezonden op meerdere tv-kanalen en daar hebben meer dan vijf miljoen mensen naar gekeken, tweederde van alle kijkers op dat moment. In de dagen daarna scoorden programma's gewijd aan Hazes hoge kijkcijfers, zijn lied 'Zij gelooft in mij' werd opnieuw uitgebracht en stond gelijk op nummer één van de hitparade. Ook de cover van Guus Meeuwis van het Hazes lied 'Geef mij je angst' dat een half jaar na het overlijden van de zanger op single werd uitgebracht, vond gretig aftrek in de cd-winkels. En ten slotte wordt er precies één jaar na zijn dood, dus op 23 september 2005, een standbeeld van Hazes

³ Bron: het RTL4-nieuws van 26-09-2004.

⁴ Ook dit is een citaat uit één van de interviews die ik gehouden heb.

⁵ Deze test is uitgevoerd op 26-05-2005.

⁶ Andere sites zijn bijvoorbeeld www.anderhazesfan.nl, www.emimusic.nl en www.condoleance.web-log.nl.

onthuld in zijn geboorteplaats Amsterdam en vindt er een grote 'herdenkingsdienst' plaats in de Rotterdamse concertzaal Ahoy. Kortom, veel Nederlanders hebben alles uit de kast gehaald om op een waardige manier afscheid te nemen van een van hun volkshelden.

1.3 Bewijzen

De vraag die in deze scriptie centraal staat, is hoe het valt te verklaren dat mensen de behoefte hebben om samen te komen wanneer een bekend persoon overlijdt. Ik ben niet de eerste die zich dit afvraagt, velen gingen mij al voor. In de periode die volgde op de dood van Hazes zijn er veel artikelen verschenen waarin de auteurs zich hardop afvroegen hoe de behoefte aan collectief gedrag is ontstaan. Sommigen denken zelf de reden al te weten en anderen speculeren er op los. Het zou volgens de ene helft van de auteurs te maken hebben met het afnemende belang van religie, de andere helft zoekt de oorzaak bij de verharde en over-geïndividualiseerde samenleving, waardoor mensen op zoek gaan naar 'iets' dat hen weer kan verbinden. Niemand komt echter met empirisch bewijs dat aantoont wat de echte reden precies is (als er al een echte reden aan te wijzen valt). Dit is nu precies wat ik met deze scriptie wil doen: ik wil uitzoeken waar deze behoefte vandaan komt én dat aantonen met bewijzen.

HOOFDSTUK 2: HOUVAST EN ONVREDE

In dit hoofdstuk worden twee theorieën uitgewerkt die het verschijnsel van collectief gedrag bij het overlijden van een bekend persoon proberen te verklaren. De eerste theorie gaat over rituelen en stelt dat deelname aan de afscheidsceremonie van Hazes zou voortkomen uit de behoefte aan rituelen om gevoelens van rouw en dood te kunnen verwerken. De tweede theorie gaat over een behoefte op hoger niveau. Veel mensen zijn in steeds grotere mate ontevreden met de samenleving. Zij voelen zich eenzaam en gaan op zoek naar 'iets' gemeenschappelijks en zij proberen nieuwe gemeenschappen te vormen waar zij zich thuis voelen, ook al zijn deze slechts tijdelijk. De groep mensen die naar de Arena was gekomen op die septemberavond zouden opgevat kunnen worden als zo'n nieuwe soort gemeenschap. Na de uiteenzetting van deze twee theorieën wordt vooruit gekeken naar welke empirische bevindingen uit het onderzoek zouden moeten komen om de theorieën te kunnen bevestigen.

2.1 Rituelen

Een ritueel is officieel het geheel van overgeleverde (religieuze) gebruiken, plechtigheden en ceremoniën die vooral zeer waardevol zijn bij belangrijke momenten in het leven.⁷ De belangrijkste functie van een ritueel is de ontlastende en kanaliserende functie (Lukken, 1984). Deze functie houdt in dat een moeilijke situatie dankzij rituelen minder gecompliceerd is, omdat de handelingen die bij een bepaalde situatie horen vanzelfsprekend zijn. Zo vangt het ritueel bij dood de leemte op die het verlies van een geliefde veroorzaakt en helpt het de nabestaande om zinvol te reageren zonder dat deze persoon volledig gedesorganiseerd raakt. (Zelfs de begrafenis of crematie zorgen nauwelijks voor onverwachte situaties, omdat zij in hoge mate gestandaardiseerd zijn.) Doordat er juist in ingrijpende situaties zoals het overlijden van een dierbare bijna altijd dezelfde handelingen worden verricht, neemt het ritueel letterlijk een last weg bij de nabestaanden.

Deze theorie van de rituelen stelt dat mensen naar de afscheidsceremonie van Hazes zijn geweest omdat ze geen andere manier hadden om zijn dood te verwerken. Het ontbrak hen aan middelen om thuis en eventueel alleen over het verdriet heen te komen. Ze hadden nieuwe (of andere) rituelen nodig die hen bij het rouwen konden ondersteunen. Zo zijn veel mensen naar het huis van Hazes gegaan om daar bloemen en andere voorwerpen neer te leggen. Hierdoor hebben zij van het huis van de overleden Hazes een

⁷ Uit de Van Dale, groot woordenboek der Nederlandse taal, dertiende uitgave.

'spontaan altaar' gemaakt, waar mensen heen gaan en iets achter kunnen laten. Het doel van zo'n altaar is om de grote gebeurtenis (het overlijden van een favoriete zanger of idool) terug te brengen tot iets wat kleiner en concreter is (het uitzoeken van bloemen en deze plaatsen bij zijn huis). Zij betuigen hiermee niet alleen hun medeleven, maar ze kunnen zo tevens hun gevoel van machteloosheid en nutteloosheid kwijt (Grider, 2001). Deze op zich kleine rituelen kunnen van groot belang zijn voor de aanwezigen. Zij kunnen een proces van heling op gang brengen omdat zij de deelnemers verzoenen met de omvang en betekenis van de gebeurtenis.⁸

Deze theorie wordt ondersteund door specialisten op het gebied van religie. Zij bevestigen dat rouwen in het openbaar met alle handelingen van dien – zoals het plaatsen van voorwerpen bij het huis van de overledene of de plek waar hij dood is gegaan en het bijwonen van een openbaar afscheid – te vergelijken is met de rituele handelingen die men terug vindt in het geloof. Zo beweert Paul Post, een liturgiewetenschapper die publieke rituele bijeenkomsten bestudeert, dat de afscheidsdienst voor Hazes een ritueel was met elementen die terug te vinden zijn in een religieuze eredienst.⁹ Hij ziet in de ceremonie elementen terug van een klassieke herdenkingsdienst, van een rituele rouwdienst of avondwake en van kerkelijke samenzang. Behalve deze religieuze rituelen ontleende de avond ook elementen van seculiere, populaire rituelen zoals een voetbalwedstrijd of een stadionconcert. Hij wijst er verder op dat de organisatoren van de avond gebruik hebben gemaakt van contrastwerking, hetgeen een typisch ritueel mechanisme is. Het contrast tijdens de afscheidsceremonie was dat men een aantal ogenblikken stilte hield in een vol stadion. Zulk soort contrasten zijn ook vaak terug te zien in religieuze rituelen.

2.2 Maatschappelijk onbehagen

De tweede mogelijke verklaring voor de behoefte aan collectief gedrag bij het overlijden van een bekend persoon, is dat mensen uit ontevredenheid met de huidige samenleving op zoek gaan naar nieuwe vormen van gemeenschap, dat zij behoefte hebben om op te gaan in 'iets groters'.

Het valt moeilijk te ontkennen dat de Nederlandse burgers ontevreden zijn met de huidige samenleving. Diverse onderzoeksbureaus hebben onderzocht wat men nu eigenlijk van de samenleving vindt, en de uitkomst daarvan is niet rooskleurig. Zo blijkt uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) dat de Nederlanders wel

⁸ Een gedeelte van deze passage is gebaseerd op de tekst van het bedrijf 'Laatste Riten', dat gespecialiseerd is in het begeleiden van nabestaanden bij en sterfgeval.

⁹ Uit 'Rouwspektakel André Hazes als 'hoogmis'', gepubliceerd op katholieknederland.nl, 28-09-2004

tevreden zijn met hun eigen leven, maar dat die tevredenheid uitblijft wanneer het de samenleving betreft.¹⁰ Waardeerde men in 1997 de samenleving nog met een zeven, in 2004 is de waardering zo gedaald dat de samenleving nog geen eens een voldoende haalt: het rapportcijfer is nu nog geen vijf. De Nederlandse bevolking verwacht ook al niet veel van de toekomst, want het merendeel denkt dat de situatie in 2010 of 2020 nog niet veel veranderd zal zijn. Uit een onderzoek van Motivaction komt naar voren dat men vooral bang is dat de sociale binding afneemt en dat de toenemende individualisering identiteitsverlies met zich mee brengt.¹¹ De gevoelens van onbehagen zijn vooral groot op het gebied van criminaliteit, onveiligheid en migratie en etnische spanningen. Het SCP concludeert dat, om al deze onzekerheden en angsten tegen te gaan, de burger nu op zoek is naar nieuwe vormen van geborgenheid, (informele) solidariteit en gemeenschapszin.

Deze ontevredenheid met de samenleving is geen nieuw verschijnsel. Begin jaren '70 heeft de Amerikaanse socioloog Berger een boek geschreven over de onvrede die toen leefde in de Amerikaanse maatschappij (Berger et al., 1973). Hij zag het ontstaan van allerlei tegenculturen en sociale (jongeren)bewegingen in de jaren '60 en begin jaren '70 als een reactie op de voortgaande modernisering van de samenleving. Deze modernisering zou er volgens hem toe hebben geleid dat veel mensen zich in de huidige samenleving 'homeless', dakloos zouden voelen.¹² Zij voelden zich niet meer thuis in de eigen gemeenschap. Ook al heeft Berger zijn boek geschreven in een heel andere periode dan nu - in 30 jaar tijd zijn er nogal wat verschuivingen geweest op sociaal, cultureel en economisch vlak - de manier waarop de onvrede zich uit is wel enigszins te vergelijken. Zo wijzen beide groepen – de ontevreden burgers van de jaren '60 en '70 en de burgers van het begin van de 21^e eeuw – er op dat ze liever in een traditionele samenleving willen wonen die gekenmerkt wordt door solidariteit en hechte gemeenschappelijkheid dan in de (post)moderne samenleving van nu.

In navolging van Berger zijn meer sociologen gaan onderzoeken waar deze onvrede vandaan komt en hoe deze zich uit. Zij wijzen allemaal op de sociaal maatschappelijke veranderingen die hieraan ten grondslag zouden liggen. Het merendeel van deze veranderingen zou indirect voortvloeien uit de toenemende welvaart waarvoor onze verzorgingsstaat heeft gezorgd. Het zijn juist deze processen die de afbrokkeling van de hechte gemeenschap direct veroorzaakt zouden hebben. Over welk proces er nu precies aan te wijzen is als de boosdoener, zijn de sociologen het echter niet met elkaar eens. De een geeft individualisering als oorzaak, de ander de-institutionalisering en weer een

¹⁰ Sociaal en Cultureel Rapport 2004

¹¹ Uit een onderzoek van onderzoeksbureau Motivaction, verschenen in hun nieuwsbrief 2004.

¹² Het boek van Berger et al. heet dan ook 'The homeless mind'.

ander denkt eerder aan de-traditionalisering of secularisering. Al deze processen hebben er eigenlijk gezamenlijk in meer of mindere mate aan bijgedragen dat het individu niet meer automatisch ergens bij hoort. Het is in onze huidige samenleving aan ieder persoon voor zich om een groep te zoeken waar hij zich het beste bij voelt passen en waar hij zich geborgen voelt.

Door de veranderingen in de onderlinge banden tussen de mensen van onze (Nederlandse) samenleving, hebben de sociologen nieuwe vormen van gemeenschap zien ontstaan. Elke socioloog heeft zo zijn eigen benaming voor deze gemeenschappen, de grote lijnen zijn eigenlijk hetzelfde.¹³ Zoals veel zaken in onze huidige consumptiemaatschappij zijn de nieuwe banden en contacten steeds vluchtiger. En hoe deze vormen van nieuwe banden ook genoemd worden, ze hebben allemaal gemeen dat het groepen zijn met een eigen identiteit die vaak en snel van samenstelling veranderen. Ze hebben een concreet en massaal karakter, maar zijn slechts van korte duur. De mensen die ervan deel uit maken hebben een tactische en gevoelsmatige hang naar betrokkenheid en een ongerichte drang tot absorptie in de massa, tot opgaan in een groter geheel. Deze tijdelijke gemeenschappen worden vrijwillig aangegaan, de keuzemogelijkheden zijn groter en mensen zitten er niet hun hele leven aan vast: er zijn exit-opties waardoor ze de gemeenschap net zo makkelijk weer kunnen verlaten en zich eventueel kunnen aansluiten bij een andere gemeenschap. Mensen die deel uitmaken van zo'n gemeenschap hebben het gevoel dat ze ergens bijhoren, zonder dat ze ergens toe verplicht zijn.¹⁴

Kortom, deze theorie beweert dat de afscheidsceremonie van Hazes een vorm van een nieuwe gemeenschap is, gecreëerd door mensen die ontevreden zijn met de samenleving. Zij missen de vaste banden die de oude traditionele gemeenschap hen bood en zij verlangen er naar om onder dezelfde mensen te zijn, die hetzelfde voelen als zij en waar ze niets hoeven uit te leggen of verantwoording te geven voor hun gedrag. Zij hoeven geen fan te zijn van de overleden zanger om naar zijn afscheid te gaan. De dood van Hazes zorgde slechts voor een mogelijkheid om deel uit te maken van een groep waarin ze het gevoel van geborgenheid en saamhorigheid misschien kunnen terugvinden.

¹³ Zo spreekt Maffesoli over neo tribes (1988), Duyvendak over lichte gemeenschappen (2004), Baumann over peg-communities (2001), Zijderveld over dikke netwerken (2000) en – heel ver terug - Kant over esthetische gemeenschappen (1790).

¹⁴ De beschrijving van deze nieuwe gemeenschappen is gebaseerd op het werk van de auteurs uit voetnoot twaalf.

2.3 Verwachtingen

In deze scriptie onderzoek ik aan de hand van de case Hazes waar de behoefte van mensen vandaan komt om collectief gedrag te vertonen bij het overlijden van een bekend persoon. Hierboven staan twee theorieën geformuleerd, waarvan na het empirisch onderzoek zal blijken of ze al dan niet houdbaar zijn. Welke gegevens moeten nu uit het onderzoek naar voren komen om een theorie of theorieën te laten kloppen?

De theorie van de rituelen voorspelt dat mensen naar de afscheidsceremonie van Hazes zijn geweest, omdat zij behoefte hebben aan rituelen die hen kunnen helpen bij het verwerken van de dood van de zanger. Er zijn een aantal indicatoren die de juistheid van deze theorie kunnen aantonen. De eerste heeft betrekking op de belevenis van de avond, namelijk of de respondenten aangeven dat ze vooral het gebruik van rituele handelingen hoog waarderen, zoals contrastwerking en de ereronde met de kist. Andere indicatoren zijn of de respondent ook alleen naar het afscheid zou zijn gegaan, of hij naar de crematie zou hebben gewild en of hij naar het herdenkingsconcert in de Ahoy gaat.

De tweede theorie stelt dat mensen naar de afscheidsceremonie van Hazes zijn geweest omdat zij behoefte hebben aan nieuwe vormen van gemeenschap. Zij zijn ontevreden met de huidige maatschappij en deze onvrede uit zich in deelname aan zulk soort massale bijeenkomsten, waar zij een stukje saamhorigheid en geborgenheid vinden. Ontevredenheid met de samenleving, hoge waardering van het gevoel van saamhorigheid en het feit dat de respondent de sfeer van het afscheid positiever beoordeelt dan de sfeer in het dagelijkse leven kunnen een teken zijn van de houdbaarheid van deze theorie. Dit zijn namelijk allemaal indicatoren van de theorie van het maatschappelijk onbehagen.

In dit hoofdstuk zijn de theorieën geïntroduceerd die het vraagstuk over het collectief gedrag van mensen bij het overlijden van een bekend persoon moeten verklaren. Nu volgt eerst de opzet van het onderzoek (hoofdstuk drie), vervolgens worden de onderzoeksresultaten geanalyseerd (hoofdstuk vier en vijf) en uiteindelijk zal in hoofdstuk zes duidelijk worden of (een van) de theorieën houdbaar zijn of niet.

HOOFDSTUK 3: ONDERZOEKSOPZET

3.1 'Wilt u meewerken aan een interview?'¹⁵

Na de dood van Hazes is er een afscheidsceremonie georganiseerd die door 50.000 mensen bijgewoond is. Door mensen te interviewen die bij deze afscheidsceremonie aanwezig waren, wil ik er achter komen welke achterliggende motieven deze mensen hadden om deze publieke 'begrafenis' bij te wonen en hoe zij de avond ervaren hebben. Ik heb ervoor gekozen om het interview als onderzoeksmiddel te gebruiken. Het interview lijkt me voor dit onderzoek de meest geschikte methode. Ik wil namelijk informatie verzamelen van personen die naar een gebeurtenis zijn geweest die in het verleden ligt. Andere dataverzamelingstechnieken voor kwalitatief onderzoek, zoals de observatie of het experiment, vallen automatisch af omdat zij hier niet van toepassing kunnen zijn. De interviews zullen min of meer ongestructureerd zijn, dat wil zeggen: de vragen en de volgorde van de vragen liggen niet vast. Ik wil de respondenten een beginvraag stellen (bijvoorbeeld: 'Vertelt u maar hoe u de afscheidsceremonie heeft beleefd') en ze verder zelf aan het woord laten. De interviews zijn *min of meer* ongestructureerd, want ik maak van tevoren wel een lijstje met aan te snijden onderwerpen. Wanneer de respondent niet uit zichzelf begint te praten over deze onderwerpen, kan ik het interview aansturen door af en toe een vraag tussendoor te stellen.

Een groot voordeel van het houden van ongestructureerde interviews is dat er meer ruimte is voor improvisatie, aangezien de vragen (en de antwoorden) niet vast liggen. Wanneer ik al vragende en al luisterende achter iets geheel nieuws kom, kan ik – als interviewer - daar gemakkelijk op in springen. Een tweede voordeel is dat de validiteit van een ongestructureerd interview groter is dan van een gestructureerd interview. Dit heeft vooral te maken met de houding van de interviewer. De interviewer laat bij ongestructureerde interviews bewust zien dat hetgeen de respondenten zeggen onvoorwaardelijk aanvaard wordt. Hiermee wordt een sfeer van vertrouwen gecreëerd tussen de interviewer en de respondent, wat ertoe leidt dat de respondent eerder geneigd is vrijuit te spreken en de waarheid te vertellen. De betrouwbaarheid van ongestructureerde interviews is echter meestal lager dan bij gestructureerde interviews. Dit komt omdat er geen vaste vragenlijst is die van tevoren gecontroleerd kan worden op eventuele fouten of vooroordelen. Verder is het moeilijk om een ongestructureerd interview precies op dezelfde manier over te doen. Het verhaal van de respondent zal

¹⁵ De titels in dit hoofdstuk verwijzen naar enkele van de vele vragen die tijdens het schrijven van de scriptie aan mij gesteld zijn, of die ik zelf gesteld heb.

nooit helemaal precies op dezelfde manier verteld worden. Om er toch voor te zorgen dat de betrouwbaarheid van de interviews zo hoog mogelijk zal zijn, worden alle interviews met een bandrecorder opgenomen. Zo kunnen de interviews achteraf teruggeluisterd worden en kunnen fouten en minpunten de volgende keer vermeden worden.

3.2 'Gezocht: mensen die naar afscheid Hazes zijn geweest'

Het selectie criterium voor respondenten is dat zij naar de afscheidsceremonie van de overleden Hazes zijn geweest. De mensen die daar heen zijn geweest kunnen mij informatie geven waarom zij naar het afscheid zijn gegaan (dus wat zij er zochten) en hoe zij de avond hebben ervaren (dus wat zij er hebben gevonden). Op basis van deze informatie is het misschien mogelijk om daarna te generaliseren en dus in het algemeen iets te zeggen over collectief gedrag bij het overlijden van een bekend persoon.

De respondenten vind ik allereerst 'via via', dus door iedereen in mijn kennissenkring te vragen of ze iemand kennen die daar heen is geweest. De tweede manier is door oproepen te plaatsen op de Hazes fansites op internet of op andere websites waar oproepen geplaatst kunnen worden. Ik ga ervan uit dat ik ongeveer 30 respondenten nodig heb om de probleemstelling bevredigend te kunnen beantwoorden. Indien 30 hiervoor niet genoeg is, zal ik nog meer mensen onderzoeken. Denk ik al genoeg informatie te hebben gevonden om de probleemstelling te beantwoorden met minder dan 30 respondenten, dan zal ik minder interviews houden dan gepland.

De periode van het onderzoek hangt af van de tijd die nodig is voor het vinden van respondenten en voor het afnemen en verwerken van de interviews. Mijn verwachting is dat er veel tijd zal gaan zitten in het heen en weer reizen van mijn woonplaats Rotterdam naar de woonplaatsen van de respondenten. Ik vermoed namelijk dat de mensen die bij de afscheidsceremonie aanwezig waren uit het hele land zijn komen. Ik hoop alle interviews binnen drie maanden afgenomen en verwerkt te hebben. Daarna zal ik waarschijnlijk nog een aantal weken nodig hebben om de uitkomsten van de interviews te verwerken en om conclusies te trekken uit het resultaat van mijn onderzoek.

3.3 'Hoe ben je aan alle respondenten gekomen dan?'

De zoektocht

Ik ben begin mei 2005 begonnen met het zoeken naar respondenten. Ik had verwacht dat ik ongeveer een maand nodig zou hebben om genoeg respondenten te vinden en dat ik in juni zou kunnen beginnen met het afnemen van de interviews. Allereerst heb ik aan

al mijn vrienden, familie en bekenden doorgegeven dat ik op zoek was naar mensen die naar het afscheid van Hazes zijn geweest en hun gevraagd of zij mensen kennen die daar bij waren. Dit heeft mij uiteindelijk vier respondenten opgeleverd. Daarnaast heb ik een oproep geplaatst in het gastenboek van de fansite van André Hazes.¹⁶ Ik verwachtte dat ik daar de meeste mensen zou kunnen vinden die er heen zijn geweest en dat mensen die actief genoeg zijn om af en toe een bericht te plaatsen op de website, ook wel mee zouden willen werken aan een interview. Op mijn herhaalde oproepen in het gastenboek hebben maar twee mensen gereageerd. Eén daarvan heb ik ook daadwerkelijk geïnterviewd, de ander haakte af toen ze hoorde dat het om een persoonlijk interview ging (zij dacht dat het om een soort van enquête via de e-mail ging).

Toen ik zag dat ik geen respondenten kon vinden via de fansite begon ik een beetje in paniek te raken. Ik dacht: 'Als het me daar niet lukt, waar dan wel?' Ik ben toen maar gaan surfen op internet en ik heb allerlei websites bekeken waar men advertenties en oproepen kan plaatsen. Op de website van marktplaats.nl heb ik een oproep geplaatst in de rubriek oproepen/adviezen. Er hebben een stuk of vijf mensen gereageerd en dit heeft uiteindelijk tot één interview geleid. Tevens heb ik oproepen geplaatst op fora zoals die van libelle.nl. Dit heeft enige reacties opgeleverd, maar helaas geen interview. Verder heb ik een advertentie geplaatst in het Parool (advertenties in het Parool worden tevens automatisch in andere kranten van de regio Amsterdam gepubliceerd), maar dit heeft mij niet aan respondenten geholpen.

Ik had begin mei, toen ik zag dat niet veel mensen reageerden op mijn oproep in het gastenboek van de fansite, contact opgenomen met de beheerders van deze site. Het duurde drie weken voordat ik een e-mail terug kreeg waarin mij werd gezegd dat ze me wel wilden helpen door een oproep te plaatsen in de nieuwsbrief. Deze nieuwsbrief wordt elke maand per e-mail gestuurd aan de fans die zich daarvoor ingeschreven hebben. Ik had daar verder helemaal niets meer van gehoord en ik ging er eigenlijk al van uit dat hij het niet in de nieuwsbrief had geplaatst, totdat ik begin juli opeens allemaal e-mails kreeg van mensen die geïnteresseerd waren in het onderzoek. Van de 50 mensen die aanvankelijk hebben gereageerd, heb ik er dertien geïnterviewd.

Het vinden van respondenten heeft aanzienlijk langer geduurd dan ik had verwacht, namelijk twee maanden in plaats van één maand. Het daadwerkelijke afnemen van de interviews heb ik achter elkaar gedaan, negentien interviews in twee en een halve week. Voordat ik aan het onderzoek begon, dacht ik ongeveer 30 respondenten nodig te hebben om aan genoeg informatie te kunnen komen. Ik heb uiteindelijk negentien

¹⁶ www.andrehazesfan.nl

interviews gedaan, omdat bleek dat ik niet of nauwelijks nieuwe informatie verkreeg naarmate het aantal interviews toenam.

De respondenten

De mensen die ik geïnterviewd heb, komen uit het hele land. Van Vlissingen tot Alkmaar en van Nijverdal tot Venlo. Ik heb geen lijst gemaakt met alle gegevens van de respondenten, maar ik kan hier wel enkele feitelijke gegevens geven en informatie waar ik tijdens de interviews achter ben gekomen. De verdeling man/vrouw was ongeveer gelijk. Ik heb met negen vrouwen en tien mannen gesproken. Ik heb niet specifiek naar de leeftijd van de respondenten gevraagd, maar ik schat dat deze tussen de twintig en begin 40 ligt. Verder heb ik het idee dat de meeste respondenten in de lagere sociale klasse vallen, uitzonderingen daar gelaten. Dit kan ik opmaken uit het type beroep dat zij uitvoeren (dit kwam niet expliciet tijdens de interviews ter sprake, maar tijdens de gesprekken die ik met de respondenten voerde terwijl zij mij bijvoorbeeld van het station afhaalden). Aan de ene kant spoorde dit ook met het vooroordeel dat ik had over mensen die liefhebber zijn van het 'levenslied'. Ik dacht daarbij vooral aan hoogblonde vrouwen, bouwvakkerachtige mannen, huizen volgestopt met prullaria. Kortom, blanke mensen uit de oude volksbuurten. Mijn vooroordelen gingen zo ver dat ik zelfs dacht dat deze mensen een beetje asociaal zouden zijn. Dit bleek helemaal niet te kloppen. Ik ben overal met dezelfde hartelijkheid ontvangen. Wanneer ik vroeg hoe ik van het station naar hun huis moest komen, bood iedereen gelijk aan om me op te halen bij het station. Dit terwijl ik met de meeste respondenten alleen contact heb gehad via de e-mail en ik hun bijna niets over mezelf verteld had.

Achteraf gezien had ik misschien beter meer respondenten moeten interviewen die niet specifiek voor de casus Hazes zijn. Dat wil zeggen, meer mensen die geen fan van de zanger waren, maar die andere motieven hadden om die avond naar de afscheidsceremonie te gaan. Als de verschillende typen respondenten (zie paragraaf 4.1) beter verdeeld zouden zijn geweest, was het wellicht makkelijker geweest om deze typen te vergelijken. Toch denk ik dat het met de onderzoeksresultaten die ik nu heb ook mogelijk is om conclusies te trekken. Dit komt mede doordat de interviews zeer uitgebreid waren waardoor ik veel informatie van de respondenten heb gekregen.

3.4 'Waar gaat het interview precies over?'

Ik heb al eerder aangegeven dat de interviews een ongestructureerd karakter zouden hebben. Desalniettemin wilde ik van elke respondent bepaalde informatie verkrijgen. Daarom sneed ik bij elk interview in ieder geval twee dezelfde punten aan.

Motieven

De volgende onderwerpen die bij elk interview naar voren kwamen, hebben allemaal te maken met de motieven die de respondenten hebben om naar de afscheidsceremonie te gaan. De hoofdvraag is welke redenen de respondent had om naar het afscheid van Hazes te gaan. Was de respondent gekomen om samen te rouwen om de overleden zanger of had zijn aanwezigheid daar een andere reden? Daarna volgen allerlei afgeleide vragen die vaststellen of de respondent naar het afscheid is gegaan om te rouwen. Deze vragen hebben betrekking op het feit of de respondent ook alleen naar de afscheidsceremonie zou zijn gegaan, of hij of zij graag naar de crematie was gegaan als die niet besloten zou zijn geweest en of hij naar het herdenkingsconcert gaat dat een jaar na het overlijden van Hazes georganiseerd wordt.

Ervaringen

De volgende onderwerpen die tijdens de interviews behandeld werden, gaan over hoe de respondenten de avond ervaren hebben. Elk interview startte ik met de vraag wat de respondent van de avond vond. Op deze manier hoopte ik de respondent op zijn gemak te stellen en aan het praten te krijgen. Tevens wilde ik op deze manier er achter komen hoe de respondent de avond ervaren heeft. Om dezelfde reden heb ik de respondenten gevraagd om de sfeer te beschrijven, niet alleen tijdens de afscheidsceremonie maar ook ervoor en erna. Na de eerste paar interviews bleek namelijk dat de sfeer vóór de avond begon heel anders was dan tijdens het afscheid zelf.

Een belangrijk aspect dat onder de noemer 'ervaringen' aan de orde komt, is het vergelijken van de sfeer van de afscheidsceremonie met de sfeer in het dagelijkse leven. Ik wilde van de respondenten weten of er bepaalde aspecten aanwezig tijdens de avond van het afscheid die niet (meer) terug te vinden zijn in de samenleving, maar die er eigenlijk wel zouden moeten zijn. Door de sfeer van de afscheidsceremonie te laten vergelijken met de sfeer in het dagelijkse leven, zou naar voren kunnen komen wat de respondent mist in het dagelijkse leven, in de maatschappij en of dat zou verklaren wat de respondent heeft doen besluiten om naar de afscheidsceremonie te gaan.

3.5 'En, ging het een beetje met je interviews?'

De voorbereidingen

Dit was de eerste keer dat ik een (wetenschappelijk) onderzoek uitvoerde en ook de eerste keer dat ik mensen ging interviewen. Ik wist eigenlijk niet wat ik precies moest doen en hoe de interviews zouden gaan verlopen. Om me zo goed mogelijk voor te bereiden heb ik grondig de theorie bestudeerd over de houding van de interviewer bij een ongestructureerd interview en heb ik van tevoren hardop geprobeerd om een interview na te bootsen. Ik had me voorgenomen om de respondenten zelf zo veel mogelijk aan het woord te laten. Ik zou ze op gang brengen met een beginvraag en verder wilde ik de respondent alleen bijsturen als hij of zij te ver van het onderwerp afdwaalde en om er voor te zorgen dat alle elementen die ik er in wilde hebben ook echt aangesneden werden. Ik was van plan om niet te familiair te worden met de respondent; ik wilde een soort van vriendschappelijke afstand creëren. Praktisch gezien heb ik er voor gezorgd dat ik een taperecorder (en extra bandjes en batterijen) bij me had zodat ik alles kon opnemen waardoor ik de informatie goed kon onthouden en achteraf beter zou kunnen reproduceren.

Relatie interviewer-respondent

Het contact met de respondenten verliep heel goed. Ik werd overal hartelijk ontvangen en het klikte goed met alle respondenten. Het is mij echter niet gelukt om een afstandelijke relatie te creëren. Enerzijds denk ik dat het kwam omdat het niet in mijn karakter zit om afstandelijk te doen jegens mensen die ook niet afstandelijk tegen mij doen. Anderzijds kwam het doordat ik zag dat mensen vertrouwen in mij stelden en dat ze het fijn vonden wanneer ik af en toe met hen mee lachte of wanneer ik een onbenullige opmerking maakte waardoor zij werden aangespoord om verder te vertellen. Dit was dus niet de relatie met de respondent die ik van tevoren op oog had, maar ik denk dat het me zeker geen windeieren heeft gelegd. Ik heb het idee dat ze me veel meer hebben verteld doordat ik enigszins familiair met hen was, dan dat ze hadden gedaan als ik me afstandelijker opgesteld zou hebben. Blijkbaar gaf ik hun het gevoel dat ze op hun gemak konden zijn, getuige de persoonlijke details die ze me terloops mededeelden.

Evaluatie houding interviewer

De interviews zijn uiteindelijk anders verlopen dan ik verwacht had. De meeste mensen vertelden heel weinig uit zichzelf en moesten echt aangespoord worden. Mijn voornemen om mezelf half onzichtbaar te maken en alleen maar te luisteren, is niet echt uitgekomen. Ik was soms zelf voor mijn gevoel te veel aan het woord en ik heb vaak vragen tussendoor moeten stellen om de mensen door te laten praten. Misschien kwam

dit omdat de respondenten niet helemaal wisten wat ik eigenlijk van hen verwachtte. Ze vroegen me wel eens 'zeg maar wat je wilt horen', terwijl het mijn bedoeling was dat zij gewoon alles vertelden over de avond wat ze maar wisten, aangevuld door de specifieke informatie die ik van hen verlangde en die ik op subtiele wijze probeerde te verkrijgen. Ik vond het vooral vervelend als ze een vraag niet helemaal snapten. Ik wilde namelijk zo min mogelijk uitleggen om de respondenten geen woorden in de mond te leggen. Ik durf wel te zeggen dat dit ook niet gebeurd is.

Ondanks dat het afnemen van de interviews anders is gelopen dan ik had gepland, denk ik dat het al met al toch goed is gegaan. Het contact met de respondenten verliep heel soepel, waardoor ze zeer bereid waren om mee te werken aan het interview. In het begin was ik nog niet helemaal gewend aan mijn rol als interviewer, maar naarmate het aantal interviews vorderde, zag ik mijn houding steeds 'professioneler' worden.

HOOFDSTUK 4: OPRECHT VERDRIET OF AAPJES KIJKEN?

'Toen hij die hartaanval had gehad, belde mijn vader me op en toen dacht ik: dat is onzin. Toen had ik opgehangen en zag ik het ook op het nieuws, toen was ik tot niets meer in staat. Ik had ook tentamens die dag maar die heb ik niet meer gemaakt.'

In dit hoofdstuk worden de onderzoeksresultaten besproken die betrekking hebben op de motieven die de respondenten hadden om naar het afscheid van Hazes te gaan. Met het oog op de overzichtelijkheid komen de overige resultaten - hoe de respondenten de avond ervaren hebben - aan bod in het volgende hoofdstuk.

Aan elke respondent heb ik gevraagd welke motieven hij of zij had om naar de afscheidsceremonie te gaan. Op basis van de redenen die bij deze vraag naar voren zijn gekomen, zijn de respondenten met wie ik gesproken heb grofweg in drie categorieën in te delen. Deze categorieën zijn 'de rouwende', 'de belangstellende' en 'de nieuwsgierige'. De grootste categorie is die van de 'rouwenden' (dertien), gevolgd door de groep belangstellenden (vier). De kleinste categorie was de groep 'nieuwsgierigen' (twee).

4.1 Categorie 1: 'De rouwenden'

Ten eerste is er de respondent die gekomen is om te rouwen om Hazes en om afscheid van hem te nemen. Ik heb deze respondent 'de rouwende' genoemd. De 'rouwende' respondent is een grote fan van Hazes. Hij waardeert niet alleen zijn muziek, hij heeft ook een hoge achting voor de persoon Hazes zelf. Daarom stond het voor de respondenten uit deze categorie vast dat ze - ten koste van alles - bij het afscheid van Hazes aanwezig moesten zijn.

Grote fan

De respondent uit de categorie 'de rouwende' is al jarenlang helemaal gek van Hazes. *'Ik ben al een jaar of achttien zwaar Hazes-fan.'*¹⁷ Hij of zij wil alles hebben wat met Hazes te maken heeft. *'Ik heb alles van Hazes, dus dat doet je wel wat. Ik wil het toch wel altijd hebben. Je vindt Hazes goed en je koopt één cd en dan wordt het steeds gekker.'* 'De rouwende' ging ook geregeld naar concerten toen de zanger nog leefde. *'Ik ging altijd*

¹⁷ De cursieve passages die tussen aanhalingstekens staan, zijn citaten die komen uit de afgenomen interviews. Soms staan in de geciteerde passages een paar woorden tussen haakjes, in gewoon lettertype. Dit zijn woorden die ik zelf ter verduidelijking van het citaat heb toegevoegd.

naar concerten. We zijn met hem op stap geweest. We kenden hem ook persoonlijk. We gingen ook zo goed met zijn bodyguard om, we hebben zo veel plezier gehad.'

Verder heeft 'de rouwende' respondent een hoge achting voor de persoon Hazes zelf... - *'ik vond het een klasse vent. Niet zijn biertje verstoppen ofzo. Hij was gewoon goudeerlijk. Bij hem kon je in principe midden in de nacht aan de deur gaan staan en dan kreeg je ook nog wat te drinken ook.'* – ...de vrouw van de overleden zanger daarentegen kan geen enkele sympathie verwachten. *'In zijn biografie staat ook dat hij een keer ruzie met Rachel had en toen had hij een auto voor haar gekocht om het weer goed te maken en toen zei ze: ja maar als ik ook een cd-speler in mijn auto krijg, dan pas maak ik het goed met je. Toen dacht ik echt: takkewijf.'* Door deze hoge achting gaan deze respondenten – naar mijn mening– behoorlijk ver in hun liefde voor de zanger. *'Hij werd dinsdag gecremeerd, vlak bij ons. Toen ben ik daar vrijdag met mijn vriendin heen gegaan om de bloemen te bekijken. Daar heb ik ook foto's van.'* *'Ik heb altijd gezegd: als ie er boven op zou komen en een kasplantje zou worden, dan nog zou je hem niet in de steek laten. Dan zouden ze zeggen: jij was er voor ons en nu zijn we er voor jou.'* De dood van de zanger was voor deze respondenten werkelijk een schok. *'Rond een uur of twaalf kreeg ik een sms dat Hazes overleden is. Het was een klap in mijn gezicht. Ik ben vanaf de eerste dag een super fan. Dat was beroerd.'*

Gedag zeggen

De respondenten die ik 'de rouwenden' heb gelabeld blijken dus allemaal grote fans van Hazes te zijn. Het was voor hen vanzelfsprekend dat ze naar de afscheidsceremonie van de overleden zanger zouden gaan. Ze gingen er heen om te rouwen of om redenen die verwant zijn aan rouw, zoals afscheid nemen van Hazes, hem de laatste eer bewijzen en beseffen dat hij echt niet meer is (er werden soms meerdere redenen tegelijk gegeven). Vier respondenten geven aan dat ze naar alles zijn geweest wat met Hazes te maken heeft en dat ze daarom ook hierbij wilden zijn. *'Ik was er altijd wel heel intensief mee bezig, met concerten enzo. Dus ik wilde hier gewoon heen, dat moest ik meemaken.'* Voor veel respondenten uit deze categorie was het van belang dat je als fan afscheid kon nemen van de zanger. *'Naar een artiest kun je dan meestal niet toe. Dus had ik zelf zoiets van dit is de laatste keer dat je als fan gedag kan zeggen. Ik had meer verwacht dat het iets van een concert zou worden, waarvan ik zelf zoiets had van: als publiek wil ik afscheid nemen ja.'* Alle respondenten zijn in ieder geval blij dat de fans de mogelijkheid hebben gekregen om afscheid te nemen van hun held. *'Rachel (zijn vrouw) had ook echt gezegd dat die avond voor de fans was. En dat neem ik haar wel in dank af.'* De respondenten die zeggen dat ze zijn gekomen om Hazes de laatste eer te bewijzen, onderstrepen nadrukkelijk dat hij zo'n afscheid ook verdiend heeft. *'Het afscheid was*

gewoon heel mooi. Hij kreeg wat hij verdiende. Voor één van de respondenten voelde het bijna als plicht om er heen te gaan. Zo zegt zij *'het was het laatste wat we voor hem konden doen. Hij was er altijd voor ons, en nu was het andersom.'*

Er zijn drie respondenten die expliciet zeggen dat ze er echt heen gingen om te rouwen. Zij vergelijken het overlijden van de zanger met het overlijden van een vriend of een familielid. *'Het is natuurlijk niet een familielid, ook al lijkt het wel zo voor mij. Maar toch leek het alsof het mijn broer was die overleden is, dus je moet dat toch een plekje gaan geven.'* Één respondent impliceert zelfs dat het verdriet om Hazes moeilijker is te verwerken dan het verdriet om een familielid. *'Met een familielid is het toch heel anders. Dan kun je het beter afsluiten maar dit blijft gewoon doorgaan.'* Zij geven aan dat het van belang was dat zijn kist aanwezig was die avond, vooral voor de respondenten die zijn gekomen om te beseffen dat hij er echt niet meer is. *'Je moet daar echt heen om het te beseffen. Hij ligt in die kist en dat is voor mij de beweegreden, dat het tot me doordringt. Anders zit je in een waas.'* Er was één respondent die liever had gehad dat ze zijn kist open hadden gedaan. *'Ik heb ook nog steeds niet het besef dat ie dood is. Ik heb wel zijn kist gezien, maar ik had gewoon het gevoel van: hij ligt daar niet in die kist. Ik vond het net zoals bij Elvis, daar wordt ook over gezegd dat ie nog lang heeft doorgeleefd. Ik dacht: joh daar ligt gewoon iemand anders in, dat ie ergens ondergedoken is ofzo. Nee, ik heb nog steeds helemaal het gevoel niet dat ie dood is.'*

'Ik kan het nog steeds niet geloven'

Bij alle respondenten uit de categorie 'rouwenden' heb ik doorgevraagd of ze het verdriet of de rouw om het verlies van de zanger dankzij de afscheidsceremonie ook echt verwerkt hebben. Van deze dertien respondenten geven er drie aan dat ze er van tevoren niet heen gingen om het af te sluiten. *'Ik realiseerde me het al heel goed.'* Vijf 'rouwenden' zeggen het verdriet na de afscheidsceremonie wel af te hebben gesloten. *'Daarna had ik wel zoiets van goed: nu is het echt over. Ik heb dan de dvd ook waar je naar kunt kijken en je hebt natuurlijk je herinneringen, maar ik vond het wel geweldig dat ik daar wel bij kon zijn. Het heeft me zeker geholpen.'* Het was voor hen van belang dat ze hun hart konden luchten om daarna weer over te gaan tot de orde van de dag. *'Ik heb het nu een plekje gegeven. Hij is gewoon nog in mijn gedachten en gaat er ook nooit meer uit.'*

De overige vijf respondenten uit deze categorie hebben het overlijden van Hazes nog steeds niet kunnen verwerken. *'Nee, ik had het gehoopt dat ik het in de Arena kon afsluiten maar dat is niet gelukt.'* Voor twee respondenten heeft het er mee te maken dat ze niet geloven dat hij echt dood is. *'Ik heb het niet kunnen afsluiten want ik geloof het*

ook nog steeds niet. Toen ik in de Plashoeve zat vorige week dacht ik ook dat ie ieder moment nog naar binnen kon lopen.'

'Dit moest ik gewoon doen'

Een van de indicatoren die aangeven dat rouw de hoofdreden was om naar de afscheidsceremonie te gaan, is het feit of men ook alleen naar het afscheid zou zijn gegaan. Alle respondenten uit de categorie 'de rouwende' – allemaal echte Hazes-fans – zouden ook alleen gegaan zijn: *'het stond als een paal boven water dat ik zou gaan.'* Zelfs een vrouw die nooit ergens alleen naar toe gaat (ter illustratie: ze had zelfs haar dochter meegenomen naar het interview) zegt: *'Ja absoluut. Ik ga nooit ergens alleen heen maar dan had ik dat wel gedaan.'* De reden waarom ze ook alleen gegaan zouden zijn gegaan is voor alle 'rouwenden' hetzelfde: *'Het was gewoon iets dat ik moest doen.'* Alle respondenten uit deze categorie geven aan dat ze ook waren gegaan als ze hadden moeten betalen. *'Ook al kostte het 50 euro, ik was nog gegaan.'*

'Die spoort niet'

Ik vroeg verder aan hen of het van belang was dat er andere mensen aanwezig waren die avond, of ze daar behoefte aan gehad hebben. Van de twee respondenten uit de eerste categorie reageerden twee hier negatief op. Zij zeggen alle twee dat ze het fijn vonden dat hun vriend of vriendin mee was die avond, maar dat ze aan de andere mensen geen behoefte hadden. *'Wel dat mijn vriendin er was maar andere mensen nee. Iedereen beleeft het toch op zijn eigen manier.'* *'Ik ging met een kameraad en dat vond ik wel mooi dat ie er bij was en ik kwam nog een paar andere mensen uit het dorp tegen. Maar op de andere mensen lette ik eigenlijk helemaal niet die avond. Dat heeft geen waarde gehad voor mij.'* Eén respondent twijfelde. Hij had niet zoveel zin om *'in zijn eentje daar te gaan zitten grienen.'* Van tevoren speelde de aanwezigheid van andere mensen dus geen rol in zijn beslissing om er wel of niet heen te gaan. Achteraf bleek het massale publiek wel waardevol te zijn geweest. *'Ik val in de herhaling, maar vooral die minuut stilte, dat was het meest indrukwekkendst.'* Andere mensen waren vooral belangrijk voor de sfeer, volgens twee respondenten. *'Het massale maakt het wel fantastisch. Alles was toegespitst op hem. Als je er met 1000 man had gezeten was het niet zo geweldig geweest.'* Verder hadden ze er niet echt behoefte aan. *'Behoeft? Nee alleen voor de sfeer. Ik was wel heel blij dat mijn vrouw er was. Daar had ik wel wat aan. Andere mensen bepaalden eigenlijk de sfeer. Als je er alleen was geweest was het toch anders geweest.'*

Voor de overige negen respondenten was het wel degelijk van belang dat de andere mensen uit het publiek er waren. *'Ik luister al zolang naar die muziek. Mensen om je*

heen weten dat wel, maar je praat er niet zo vrij over. Je kunt niet tegen andere mensen zeggen: André Hazes is dood, ik vind het zo erg. Heel veel mensen begrijpen dat niet, dan krijg je een beetje rare reacties. Daar heb ik ervaren dat al die fans ook gewoon verdriet hadden. Dus je kon daar je gevoel kwijt, het maakte niet uit of je huilde of zong.' Al deze respondenten hebben ervaring met onbegrip uit hun omgeving. 'Zij (de andere fans) voelen hetzelfde als ik. Zij weten wat er ook weggevallen is uit ons leven. Als je dat aan iemand moet uitleggen die geen fan is, is dat soms wel lastig.' Behalve het onbegrip van de omgeving speelt ook een gevoel van schaamte mee. 'In mijn omgeving reageerden ze er toch een beetje raar op. Mijn moeder belde al op en ze vroeg of ze me moest condoleren. Ik zei: ja natuurlijk, het is heel erg. De een denkt: die spoort niet. Dus in de Arena heb je mensen om je heen die ook allemaal lopen te huilen dus je hoeft je niet te schamen.'

Rook van het crematorium

Een andere indicator voor rouw als hoofdreden is of de respondent naar de crematie zou zijn gegaan (nu kon dat niet omdat deze besloten was.) Twee respondenten uit de categorie 'de rouwendenden' geven aan dat ze niet naar de crematie zouden gaan, omdat ze geen familieleden zijn. 'Nee daar zou ik niet naar toe zijn gegaan. Dat is voor de familie.' Eén respondent weet niet zeker wat hij gedaan zou hebben. 'Dat is moeilijk. Ik zag ook dat zijn broer er niet bij mocht zijn en dan denk ik: voor hem is het eigenlijk veel erger.' De rest van de 'rouwendenden' had wel graag naar de crematie gewild, maar voegt daar gelijk aan toe: 'dan hadden ze wel echt moeten zeggen dat het ook voor publiek was.' Nu zijn ze niet gegaan 'uit respect voor de familie.' 'Het was natuurlijk privé dinsdag maar dat vind ik ook normaal. Ze hadden de dag daarvoor voor ons al een afscheid georganiseerd. Dus dan moet je respecteren dat je niet bij de crematie kan zijn. Als het wel gekund had, dan was ik er absoluut heen gegaan.' Alle respondenten zijn blij dat de vrouw van Hazes de afscheidsceremonie heeft georganiseerd, zodat de fans ook afscheid konden nemen. 'Als de herdenking niet georganiseerd was geweest denk ik dat ik met een heel leeg gevoel die periode had doorstaan. Dan had je datgene gemist dat ze nu wel hebben geboden.' Voor enkele respondenten was de afscheidsceremonie alleen echter niet genoeg. Een respondent denkt hardop: 'Ik denk ook dat als mensen langs de kist hadden kunnen lopen dat ze het veel beter hadden kunnen afsluiten.' Dit blijkt ook op te gaan voor twee andere fans. 'R: Dus ik vind wel dat de fans bij zijn laatste reis hoorden te zijn. Al stond er maar een scherm ofzo. I: de afscheidsceremonie heeft dat niet gecompenseerd? R: nee dat is niet hetzelfde. Een crematie is veel dichterbij. Dan kan je bij wijze van naar de rook kijken van het crematorium, dan weet je dat ie er echt niet meer is. Nu zaten we thuis maar een beetje te wachten en ons afvragen of het al voorbij

*zou zijn.*¹⁸ *'Maar ik zag het niet als een soort begrafenis, wel als een afscheid. Ik zie een begrafenis meer echt dat je daar bent, echt definitieve afscheid.'*

Rotterdam

Een onderwerp dat ik niet voorzien had, maar dat veelvuldig tijdens de interviews ter sprake kwam, is het herdenkingsconcert dat op 23 september 2005 – één jaar na het overlijden van Hazes – voor hem georganiseerd wordt in de Ahoyhal te Rotterdam. Ik vroeg aan de respondenten of ze daar ook heen gaan en waarom, wat ze daar dan hopen te vinden. Van de respondenten uit deze categorie zegt er slechts één niet naar het herdenkingsconcert te willen gaan. *'Als ik vrij zou hebben dan misschien wel. Maar het is natuurlijk best ver vanuit Zeeland en het kost ook veel geld. En aangezien het ook op tv komt, ga ik het gewoon thuis kijken. In de Arena toen was hij er zelf ook nog bij. Dat kun je daarna niet nog een keer doen. Met zo 'n herdenkingsdag komen er toch ook andere mensen op af omdat er artiesten komen.'* Verder willen ze er allemaal graag heen. Twee fans hebben echter geen kaartjes kunnen krijgen. Zij zeggen beiden dat ze toch gewoon naar Rotterdam gaan die avond. *'Ik ga er sowieso wel heen, om een kaarsje te branden ofzo.'* *'Waarschijnlijk zal er een afterparty wezen, en misschien dat ik daar wel kan zijn. Ik ben gewoon vrij die week, want ik had er rekening mee gehouden dat ik in Rotterdam zou zijn en misschien vind ik nog kaarten dan ga ik alsnog. Ik denk dat dat vanzelf wel goed komt, er zijn altijd wel mensen die dan spontaan iets op touw zetten, kijk maar bij de Arena.'* De redenen die de 'rouwenden' hebben om naar de Ahoy te gaan, zijn vergelijkbaar met de reden waarom ze naar het afscheid in de Arena zijn gegaan. *'Ik wil er gewoon bij zijn.'*

Herdenking of concert?

Van de tien 'rouwende' respondenten die dus wel gaan, zien drie de avond meer als een concert dan een herdenking. *'Ik zie het wel als een tribute, als een concertidee. Ik denk wel dat het eerder een concert dan een herdenking is.'* Twee van hen geven te kennen dat ze er niet heen gaan om te herdenken. *'Ik ga er heen, maar eigenlijk meer voor de muziek. Het is de muziek waar ik van hou. Ik zie het niet echt als een herdenking, meer als een avondje uit. Hazes is er toch niet meer, dan is het toch heel anders.'*

De rest van de respondenten uit de categorie 'de rouwenden' ziet het echt als een herdenking. *'Hij is dan een jaar dood, maar dat we toch nog steeds aan hem denken. Aan de ene kant hopen we dat Rachel en de kinderen er ook zijn want we willen haar nog iets geven. Dat ze weet dat ze dit verdriet niet in haar eentje hoeft te hebben. Het is echt een herdenking. Net zoals vijf mei dodenherdenking is.'* *'Ik denk dat er nu alleen echte*

¹⁸ I: interviewer, R: respondent.

fans zullen zijn. Als diehard wil je daar gewoon heen, ter afscheid van André. Ik zie het echt als een herdenking. En dat het dan afgesloten kan worden.' Er zijn meer respondenten die hopen dat ze bij het herdenkingsconcert de periode van verdriet en rouw kunnen afsluiten. *'Het is weer een stukje definitiever dan. Maar het hoort bij de afsluiting.'* *'Ik denk nog steeds dat hij er nog gewoon is. Daarom moet ik ook de 23e naar de Ahoy.'* Eén respondent heeft de hoop op afsluiting opgegeven. *'Het is gewoon vervelend dat ik het niet kan afsluiten. Ook de herdenking in de Ahoy zou niet helpen. Je ziet hem niet.'*

Slechts een paar respondenten zou weer gaan als er elk jaar een herdenking zou worden georganiseerd – *'zolang hij herinnerd blijft, zal ik naar zo 'n herdenking gaan'* – maar voor de meeste respondenten is het na de herdenking in september genoeg geweest. *'Ik vind dat het nu wel klaar is. Je hebt een afscheid gehad, nu dan een jaar later. Daarna is het klaar. Ik zou niet ieder jaar naar een concert gaan.'* *'Als ze het volgend jaar weer gaan organiseren, denk ik niet dat ik er heen ga. Dan hebben we een afscheidsconcert gehad, een herdenking. Dan is het wel mooi geweest. Dan komt het toch allemaal op hetzelfde neer en wordt het meer commerciële shit. Dat vond ik nu al een beetje.'*

4.2 Categorie 2: 'De belangstellenden'

In de tweede categorie vallen alle respondenten die de muziek van Hazes wel leuk vonden, maar die niet gekomen zijn om te rouwen om de overleden zanger. Zij zeggen zelf dat ze geen fan zijn, maar dat ze eerder voor de muziek zijn gekomen dan voor Hazes zelf. De respondenten uit deze categorie zijn het beste aan te duiden als 'belangstellenden'. *'Een vriend van mij is wel een heel grote fan en zo ben ik er ook in terecht gekomen. Ik ben een paar keer naar concerten geweest en vind de muziek wel goed. Niet alleen Hazes, maar gewoon het hele genre van Nederlandstalige muziek.'* In deze categorie vallen ook de partners van de echte Hazes-fans. Zij zijn vooral naar het afscheid gegaan om hun partners bij te staan, die in de categorie 'de rouwenden' vallen.

Cultfiguur

Twee van de vier 'belangstellenden' geven aan dat ze alleen naar het afscheid zijn gegaan omdat ze van zijn muziek hielden. *'Ik was er met mijn toenmalige vriend. Door hem ben ik naar de muziek van Hazes gaan luisteren. We waren kort tevoren ook naar zijn laatste concert geweest en dat vond ik wel leuk. Maar ik ben geen fan ofzo. Het ging mij puur om de muziek en om de sfeer.'* Een andere reden was omdat *'hij zo'n afscheid ook verdiende. Het was ook echt zijn afscheid. Het was geen emotionele verwerking voor mij ofzo. Ik heb genoten van zijn muziek. Dus het was meer voor de muziek eigenlijk.'*

Een andere respondent uit deze groep is meegegaan omdat haar partner er graag naar toe wilde. *'Jan is een fan, ik ben niet echt een fan. Ik kan me daar niet echt in mee laten gaan. Maar Jan wilde er graag naar toe en we doen alles samen, dus toen zei ik dat ik dan wel mee zou gaan.'* Ze geeft ook toe dat *'als ik Jan niet had gehad, was ik er niet geweest.'*

Er is nog een 'belangstellende' die zegt niet echt een fan te zijn. Hij was onder de indruk van de persoon Hazes en wilde daarom graag bij zijn afscheid zijn. *'Het was een combinatie van ... ik ben niet echt een fan... ik had de film gezien. Het viel mij op hoe triest die man door het leven ging. Je zou bijna een cultfiguur zeggen. Ik vond sommige nummers van Hazes erg goed, het was een goede zanger. Ik vond niet alles leuk. Het was eigenlijk een soort volksheld.'* Hij voegt er aan toe dat het voor een deel met nieuwsgierigheid te maken heeft gehad. *'Die ging dood en toen dacht ik: wat zou dat teweeg brengen, wie zouden daar nog meer heen gaan. Stukje nieuwsgierigheid en toch ook zoiets dat het een volksheld was.'*

Onverwacht

Te verwachten is dat de onderwerpen die ik eerder indicatoren voor rouw als hoofdreden genoemd heb, niet opgaan voor de respondenten uit de tweede categorie, 'de belangstellenden'. Toch geeft één respondent uit deze categorie wel aan dat hij alleen zou zijn gegaan. Hij zegt: *'Ik heb nooit zo'n probleem ermee om ergens alleen heen te gaan. En dit was iets waar ik gewoon graag heen wilde.'* Hij zou echter nooit naar de crematie willen gaan, evenmin als de andere respondenten uit deze categorie. Het spreekt voor zich dat ik aan de 'belangstellenden' niet gevraagd heb of ze iets van afsluiting hebben gevonden door het bijwonen van de afscheidsceremonie.

Slechts één van de 'belangstellenden' gaat naar het herdenkingsconcert, omdat haar man er graag naar toe wil. Naar de afscheidsceremonie was zij ook alleen maar met haar man meegegaan. Een andere 'belangstellende' weet dat de herdenking plaats vindt, maar gaat niet. *'Het is nou mooi geweest, dat voegt niets meer toe. Dan wordt het meer een commercieel iets dan dat het uit respect voor Hazes is.'* Bij de overige twee 'belangstellenden' kwam het herdenkingsconcert helemaal niet ter sprake.

4.3 Categorie 3: 'De nieuwsgierigen'

De laatste categorie bestaat uit mensen die uit nieuwsgierigheid naar het afscheid van Hazes zijn geweest. *'We zijn er eigenlijk een beetje per ongeluk terechtgekomen. Het was meer op initiatief van Gerben, ik verklaarde hem eigenlijk voor gek.'* *'Ik ging er heen*

om aapjes te kijken, omdat ik nieuwsgierig was.' Ze hebben verder eigenlijk niets met de overleden zanger. *'Toen dacht ik: het is maar een kwartiertje fietsen en misschien is het toch wel geinig om het gezien te hebben. Het was dus niet dat ik voor André Hazes ging. Maar dat heb ik wel met meer mensen waar ik niks mee heb. Ik heb niks met het koninklijk huis maar als er iemand trouwt ga ik wel kijken. Het is bijzonder om mee te maken. Ik ben gewoon geïnteresseerd in mensen.'*

Sensationeel

Een andere reden voor hen om naar het afscheid te gaan was om de Arena eens een keer van binnen te zien. *'En ik was nog maar één keer in de Arena geweest. Dus ik dacht, we doen gek, we fietsen er naar toe.'* Ook speelde mee dat ze graag een avond mee wilden maken die wel eens heel 'sensationeel' kon worden. *'Het was dus niet dat ik het voor André Hazes ging. Meer om zo'n evenement dat scheen te gebeuren waar veel mensen het over hadden mee te maken. En dat bleek achteraf zo te zijn. 'Het was een prachtige manier van sensatie.'* De andere respondent gaf ook aan dat het wel iets met sensatie te maken had. *'Er waren wel meer mensen zoals wij. Dat vond ik ook wel een nadeel, ik vind het niet leuk om alleen maar sensatiebelust er heen te gaan. Zo voelde het wel een beetje.'*

Vreemde eend

Deze respondenten zijn zich er wel degelijk van bewust dat zij eigenlijk niet thuis hoorden bij de afscheidsceremonie. Zo zegt één van de twee respondenten uit deze groep: *'Het enige wat ik wel een beetje vervelend vond, was toen zijn vrouw en kinderen ook binnenkwamen. Die waren natuurlijk wel heel verdrietig. We zaten er wel naar te kijken, net alsof je naar een ongeluk staat te kijken ofzo. Ik wist ook niet voor het begon dat zijn kist ook zou komen en dat zijn vrouw en kinderen er ook zouden zijn. Dat had van tevoren misschien ook wel meegespeeld om er niet heen te gaan.'* De andere respondent bevestigt dit gevoel. *'In het stadion voel je je wel een vreemde eend in de bijt.'* Toch vonden zij het niet ongepast dat ze er die avond bij waren. *'Ik vond het niet verkeerd om er te gaan zitten, aangezien het stadion niet vol was. Als er mensen moeite hadden moeten doen om het stadion binnen te komen, dan was ik niet gegaan. Ik ben alleen gegaan omdat het leek alsof het niet vol kwam.'*

Eén ding is duidelijk, het was voor allebei een cruciale factor dat de avond gratis was. *'Nee. Ik had er niet veel geld voor over gehad.'* Het spreekt voor zich dat onderwerpen als crematie, herdenkingsconcert en 'zou je er ook alleen heen zijn gegaan?' niet van toepassing zijn op deze categorie respondenten.

4.4 Samenvatting

Het eerste wat opvalt bij het vergelijken van de motieven van de respondenten uit de drie categorieën, is het grote verschil in redenen om naar de afscheidsceremonie te gaan. Dit was ook wel te verwachten, de respondenten zijn niet voor niets in verschillende categorieën ingedeeld. De 'rouwenden' zijn gekomen om te rouwen om de overleden Hazes, een zanger van wie deze respondenten al jaren fan zijn. Andere (verwante) redenen zijn afscheid nemen, hem de laatste eer bewijzen en het besef te krijgen dat hij echt dood is. Voor veel mensen uit de categorie 'rouwenden' was het van belang dat er ook andere fans aanwezig waren tijdens de avond. In hun naaste omgeving waren zij vaak op onbegrip gestuit over hun verdriet om een zanger. Het was voor veel mensen daarom fijn dat ze zich tijdens het afscheid konden laten gaan, omdat zij omringd waren door mensen die hetzelfde voelden.

De 'belangstellende' geeft zelf al te kennen geen grote fan te zijn, maar wilde er die avond bij zijn omdat hij of zij van de muziek van de zanger genoten heeft. In deze categorie bevinden zich ook partners van echte fans. Op één uitzondering na geldt dat ze allemaal zijn meegekomen (en daardoor in hun enthousiasme zijn aangestoken) door echte fans, die we terugvinden in de eerste categorie.

De 'nieuwsgierige' had meerdere redenen om naar de afscheidsceremonie te gaan - variërend van het bekijken van de Arena en pure nieuwsgierigheid tot sensatiebelustheid - maar geen één daarvan had direct met de overleden zanger te maken. Zij hadden toevallig die avond niets te doen en het leek hen wel mooie avondvulling om dan naar het afscheid van Hazes te gaan. Als de afscheidsceremonie niet gratis was geweest, zouden zij niet zijn gegaan.

HOOFDSTUK 5: STILTE EN SAAMHORIGHEID

'Toen zijn we naar de Arena gegaan. Het was zo prachtig om daar te staan. Ik kan het gewoon niet beschrijven. Ik dacht dat het een droom was, dat het niet waar was. Het was heel erg emotioneel. De afscheidsceremonie was met gemengde gevoelens. Je weet jezelf geen houding te geven. Mensen zijn vrolijk maar ik weer niet. Aan de ene kant wil je lekker meezingen en aan de andere kant kun je het gewoon niet want je klapt dicht.'

In het tweede deel van de onderzoeksresultaten komen alle gegevens aan de orde die te maken hebben met hoe de respondenten de afscheidsceremonie ervaren hebben. Dit hoofdstuk heeft ongeveer dezelfde opzet als het vorige hoofdstuk. Er wordt per categorie gekeken hoe de respondenten de afscheidsceremonie hebben ervaren, daarna worden de drie categorieën met elkaar vergeleken. Allereerst liet ik de respondenten omschrijven wat ze het mooiste van de avond vonden. Verder heb ik hun gevraagd of ze mij wat konden vertellen over de sfeer van de avond en hoe ze deze sfeer vergelijken met die van het dagelijkse leven. Voordat we gaan kijken hoe de respondenten hierop hebben geantwoord, wil ik eerst nog twee opmerkingen plaatsen bij deze punten. Ik heb de dag van de afscheidsceremonie opgesplitst in drie delen, namelijk vóór, tijdens en na het afscheid. Ik heb dit gedaan nadat het na een paar interviews tot me doordrong dat de sfeer vooral vóór en tijdens het afscheid niet met elkaar te vergelijken is. *'Het was echt een complete chaos buiten. Het leek bijna een voetbalwedstrijd. Maar binnen was alles heel strak geregisseerd, dus dat was wel een contrast.'*

De tweede opmerking gaat over de vergelijking van de sfeer van het afscheid met de sfeer in de samenleving. Het bleek tijdens de interviews namelijk heel moeilijk te zijn om de respondenten deze sferen te laten vergelijken. De meeste mensen zaten helemaal weer met hun hoofd bij de avond van het afscheid en konden de vraag daardoor niet goed plaatsen. Dit had als gevolg dat ik van drie respondenten geen antwoord op deze vraag heb kunnen krijgen. Ik wilde de vraag ook niet te veel uitleggen, omdat ik wilde vermijden dat ik de respondent woorden in de mond zou leggen. Verder dwaalde één respondent telkens zo ver af tijdens het gesprek dat hij hier helemaal niet op in is gegaan.

5.1 Categorie 1: 'De rouwenden'

Heel veel mensen waren die dag al vroeg naar de Arena gegaan omdat zij er zeker van wilden zijn dat ze een plekje zouden hebben. Alle rouwende respondenten waren al uren aanwezig voordat de deuren om half zes open gingen. *'We zijn er al 's middags om één uur naar toe gegaan. Er waren al aardig wat mensen. Het spannendste in eerste instantie vond ik dat ik überhaupt naar binnen kon komen.'* Eén respondent (een 'rouwende') was er wel heel erg vroeg. *'Ik ben 's nachts om twee uur al naar Amsterdam gegaan om er zeker van te zijn dat ik er bij kon zijn. Ik wou er gewoon heen.'*

5.1.1 Ritueel karakter

De respondenten uit de categorie 'de rouwenden' vonden vooral alles mooi wat direct met Hazes te maken had. *'En toen die (de wagen met de kist) wegreed, met dat vuurwerk, dat was echt heel mooi eigenlijk. Dat was wel heel indrukwekkend. Hij reed weg en hij ging in mist op.'* Het citaat hiervoor refereert aan het einde van de avond, wanneer de kist naar buiten rijdt onder een boog van vuurwerk dat door Ajax-supporters wordt verzorgd. Eigenlijk alles wat met de kist te maken heeft, scoort erg hoog. Het ererondje dat met de kist door het stadion werd gemaakt staat boven aan het lijstje – *'Het mooiste vond ik dat zijn kist door de Arena een rondje maakte'* – samen met de liedjes en de toespraken. Vooral de toespraak van het zoontje van Hazes werd veel fans te veel. *'I: Wat vond je het mooiste? R: Dat zijn kinderen een woordje deden, vooral zijn zoontje. Dat deed bij menige mensen zijn harten smelten. Hij vertelde dat ze op de Vinkeveense plassen met hun bootje afgedreven waren en dat hij zei dat het allemaal wel weer goed zou komen. En hij zei ook sorry dat ik wel eens vervelend was. Iedereen schoot vol.'* Twee respondenten uit deze categorie vonden het meest indrukwekkende van de avond dat een heel voetbalstadion gevuld met mensen zo stil konden zijn. *'Het was enorm mooi om te merken dat je met 40.000 man echt stil kon zijn, op een paar mensen na dan.'*

Eigenlijk vonden 'de rouwenden' alles mooi wat in hoofdstuk twee door de liturgiewetenschapper Paul Post 'rituele elementen' zijn genoemd. Het ererondje, de toespraken, de vuurboog en de contrastwerking van herrie en stilte, dit zijn allemaal elementen die de afscheidsceremonie een ritueel karakter hebben gegeven.

5.1.2 Eén grote familie

Iedereen die er al eerder die middag was zegt dat de sfeer buiten heel vrolijk en gezellig was. Zij benadrukken dat er buiten zeker geen sprake was van een rouwsfeer. Er was muziek, er werden Hazes-liedjes gezongen en er werd vooral veel gedronken. *'Omdat André ook dronk, daar deden ze het voor.'* Vijf fans gaven aan dat ze het ongepast

vonden dat iedereen vrolijk deed terwijl het toch om een afscheidsceremonie ging. *'Sommige mensen hadden zelfs draagbare radio's en gingen meezingen. Maar dat hoefde helemaal niet voor mij, het was nog veel te vers. Het was veel te zwaar. Ik ben maar gewoon op de grond gaan zitten. Ik snapte niet dat die mensen zo vrolijk liepen te doen.'* Behalve dat sommige 'rouwenden' vonden dat iedereen naar hun zin te vrolijk was gegeven de omstandigheid, werd de sfeer buiten door alle fans positief beoordeeld. De respondenten onder 'de rouwenden' die ook wel eens naar een concert waren geweest, gaven aan dat de sfeer buiten net zo goed of zelfs beter was dan bij een concert van Hazes. *'De wave ging enzo. Het was eigenlijk soms gezelliger dan bij een concert.'*

Saamhorigheid

'Het sfeertje in de Arena had ik voor geen goud willen missen. Geen spanning, niks. Echt een sfeer van: Dré, we zijn er.' Dit citaat verwoordt wel ongeveer wat alle 'rouwenden' van de sfeer tijdens het afscheid vonden. Hoewel de sfeer anders was dan de sfeer buiten voordat het afscheid begon, bleef die toch enigszins opgewekt. *'Het was soms gezelliger dan bij een concert. Het was heel dubbel. Het was niet heel zwaar.'* Er bestaat geen consensus tussen de respondenten uit deze categorie of er binnen een rouwsfeer hing of niet. *'I: Vond je dat er echt een rouwstemming hing in de Arena? R: Ja zeker, vooral bij die ene minuut stilte. Dat heeft zoveel indruk gemaakt. Je kon een speld horen vallen. Echt kippenvel. Zoveel emotie in de zaal.'* Een andere 'rouwende' probeerde zijn emoties juist in te houden omdat niemand om hem heen aan het huilen was. *'Om me heen viel het ook wel mee met mensen die huilen. Maar als je de dvd bekijkt zie je wel allemaal mensen huilen.'* Dat de sfeer per vak kan verschillen, wordt goed geïllustreerd door het volgende citaat. *'Je hebt verschillende vakken in de Arena en waar wij zaten was wel een gezellige sfeer maar bij de F-side was dat wel anders. Die zaten er de hele tijd door heen te schreeuwen, dat was heel irritant.'* Verder noemt iedereen het gevoel van verbondenheid dat er die avond hing. *'Wat wel leuk was, was dat als je daar zit te janken dat mensen om je heen je een schouderklopje geven enzo. Het was wel echt een saamhorigheidsgevoel.'* *'Het verbaasde me wel dat je zoveel mensen ziet, eensgezind.'*

Napraten

Na afloop van de ceremonie bleef het rustig. Aan het publiek werd gevraagd of ze nog tien minuten na het wegrijden van de auto met de kist van Hazes wilden blijven zitten. Het merendeel van het publiek gaf hier gehoor aan. *'De meeste bleven zitten, toen kreeg Hazes nog een ereboog en daarna liep alles langzaam weg. Maar verder is er niks gebeurd. Er stond wel ME. Er was heel veel politie die avond, maar dat was niet nodig geweest. Ik denk dat iedereen wel respect wilde houden.'* De meeste mensen hadden geen haast om weg te gaan. *'In de auto's hoorde je van alle kanten zijn muziek.'*

Iedereen had behoefte om na te praten. Er was geen mens die zei: kom we moeten snel weg. Wij waren ook pas om half twee thuis. Het was van alle kanten een goede sfeer. Niks van geduw, iedereen accepteerde het en hadden geduld.'

De sfeer vóór, tijdens en na de afscheidsceremonie werd dus door alle respondenten uit de categorie 'de rouwenden' positief beoordeeld. Sommige 'rouwenden' geven aan dat de stemming vooraf voor hen iets te opgewekt was, maar de rest van de avond was er sprake van gepaste stilte en respect. Er hing volgens deze respondenten een sfeer van saamhorigheid in het stadion, waardoor zij het gevoel hadden dat ze één grote familie vormden.

5.1.3 Respect

De 'rouwenden' hebben veel over de sfeer tijdens het afscheid en de sfeer in de samenleving te zeggen. Twee van hen gaven als antwoord dat ze de sfeer van het afscheid helemaal niet zo vonden verschillen van de sfeer in het dagelijkse leven. *'De sfeer is bijna wel hetzelfde. Het komt wel op hetzelfde neer.'* *'Ik vond dat mensen zich niet echt anders gedroegen dan normaal. Wel een paar duizend mensen die wel emotioneel waren, meer niet.'* Drie andere fans geven aan dat je de sfeer die avond niet kán vergelijken met de sfeer in de samenleving. *'Ik denk niet dat het te vergelijken is. Je gaat daar met heel andere dingen naar toe.'* Zij vinden het ook normaal dat de sfeer er goed was. *'Het is logisch dat sfeer goed was, iedereen kwam voor hetzelfde.'* *'Ik denk dat iedereen wel een beetje verandert als ie binnen zit. Je komt daar echt voor Hazes, het is toch wel iets anders dan dat het normaal is. Het was heel serieus. Dat heeft toch wel met respect te maken denk ik.'*

Er zijn meerdere 'rouwenden' die aangeven dat de sfeer zo bijzonder was, omdat het specifiek ging om het afscheid van Hazes. *'Ik denk omdat André een man van het volk was, van gezelligheid.'* Zij denken niet dat je deze sfeer ooit zou kunnen vertalen naar de samenleving. *'Krijg je in samenleving niet. Misschien alleen met Hazes-fans onder elkaar.'* *'Het is toch een puur Hazes-gevoel. Het is net alsof je familie van elkaar bent.'* Dit gevoel van 'familie zijn van elkaar' is waarschijnlijk een van de redenen waarom veel fans ook alleen zouden zijn gegaan. *'Er gingen ook mensen heen die helemaal niemand hebben. Die gingen er wel naar toe om in contact te komen met andere mensen. Ik denk wel dat die daar speciaal daarvoor naar toe kwamen.'*

Rotte maatschappij

Het stoort één van de 'rouwenden' vooral dat in het 'echte leven' alle omgang door regels bepaald is. *'Alles moet heel vaak officieel dit en officieel dat. Dat was daar niet. Je mocht*

ook gewoon je zelf zijn. Mensen konden doen waar ze toen behoefte aan hebben. Dat vond ik heel mooi. Dat zou je niet kunnen vertalen naar de samenleving. Als je normaal naar een afscheidsdienst gaat, dan is het officieel. Maar dit was zo gewoon.'

Een andere fan is het met haar eens dat de sfeer van het afscheid veel beter is dan de sfeer van het dagelijkse leven. *'De maatschappij is gewoon rot. Overal op tv of in kranten slaan mensen elkaar verrot, maar dan kom je op zo 'n avond voor zo 'n man en dan is iedereen gewoon vriendjes. Als je ruzie met de buurvrouw hebt en de dag ervoor heb je elkaars ogen uitgekrabd maar die avond zit je gewoon naast elkaar als vrienden.'* Zij geeft zelf al aan waardoor het volgens haar komt dat de avond van de afscheidsceremonie zo gemoedelijk is verlopen. *'Zo'n avond is gewoon heel anders. Dat komt doordat je allemaal iets gemeen hebt, je houdt allemaal van hem. Ik denk dat dat de grootste reden is. Je zou eigenlijk iets gemeen moeten hebben om zoiets in de maatschappij voor elkaar te kunnen krijgen. Hier in de buurt zijn we allemaal vrienden van elkaar en dat zou zo moeten zijn in het hele land. Maar dat is de realiteit niet. Dat gebeurt toch niet.'* Zij vindt het zeker jammer dat het alleen bij zo'n avond goed kan gaan. *'Maar dat dat op zo 'n avond wel kan, dan ben je toch gek dat je elkaar de volgende dag weer in elkaar beukt.'*

Ook zeggen sommige 'rouwenden' dat er in de samenleving meer een sfeer hangt *'van eraan voorbij gaan. Als je zegt dat je er moeite mee hebt dat André Hazes dood is dan lachen mensen. Daar was er echt een sfeer die heel de nacht had kunnen duren, je mocht er echt bij stil staan. Als je dan goed naar de liedjes luisterde waren dat ook echt liedjes over gevoelens. Je gevoelens kregen echt de vrije loop. Mensen begrijpen dat niet. Je kon er daar echt bij stil staan. Het maakte niet uit of je huilde of lachte.'*

Tenminste één respondent geeft expliciet aan dat hij deze sfeer ook zocht (zonder dat ik hem daarna vroeg). *'Ik denk wel dat ik daar ook ben heen gegaan voor die bepaalde sfeer.'*

Vechtpartijen

Een aantal fans had echter verwacht dat het die avond fout zou kunnen gaan. *'Mijn man wilde wel mee voor mij. Hij zag het ook niet zitten dat ik helemaal alleen naar Amsterdam ging met de trein. Mijn man was vooral bang voor wat er daarna eventueel zou gebeuren. Er zijn toch veel mensen die ook een biertje op hebben... niemand was ook nuchter toen ie de Arena inging. En er zijn altijd mensen bij dan de boel willen verzieken. Maar dat was niet het geval. Op het einde ging het ook heel geleidelijk en netjes naar buiten. Er was niets aan de hand.'* *'Ik ben ook naar concerten geweest en daar hing soms een heel spannende sfeer. Er werd zelfs een keer in de Ahoy een vuilnisbak naar beneden gegooid. Mensen hadden natuurlijk gedronken, maar als je niet tegen drank*

kan, moet je maar niet komen, dus dat heb ik een paar keer meegemaakt, dus daardoor twijfelde ik ook wel. Ook omdat er veel niet-fans op af komen. Bij concerten was dat ook al. Maar je komt er voor André. Dat je een biertje drinkt, oké. Maar om daar bezopen te gaan staan, blijf dan thuis. Maar bij het afscheid was het gewoon een eenheid.'

Op de respondenten na die beweren dat de sfeer van het afscheid niet verschilt van de sfeer in de samenleving of dat die twee sferen niet te vergelijken zijn, steekt volgens de rest van de respondenten uit deze categorie de sfeer van de samenleving maar mager af bij de sfeer van de afscheidsceremonie. Zij waarderen vooral de grote mate van respect die iedereen tijdens het afscheid voor elkaar had. Dit respect is volgens hen niet of nauwelijks aanwezig in onze samenleving. Dat men elkaar die avond in de Arena wel kon respecteren heeft te maken met de specifieke situatie: iedereen kwam voor hetzelfde, iedereen kwam voor Hazes. De opzet van de avond was dat iedereen zijn gevoelens mocht uiten zoals hij of zij dat wilde. Dat was voor velen een opluchting. Zij konden zich eerder nog niet laten gaan, hetzij doordat de officiële regels van de samenleving dat niet toelaten, hetzij doordat de mensen in hun omgeving niet begrijpen dat mensen verdrietig kunnen zijn om de dood van een zanger.

5.2 Categorie 2: 'De belangstellenden'

Van de respondenten uit de groep 'belangstellenden' waren er twee net zo vroeg bij als de 'rouwenden' (dit komt waarschijnlijk omdat zij zijn meegekomen met echte fans die er vroeg bij wilden zijn). De andere twee 'belangstellenden' waren er vlak voordat de deuren open gingen.

5.2.1 Abstract

Voor de respondenten die ik in de categorie 'belangstellenden' heb ingedeeld, bevindt het meest indrukwekkende van de avond zich meer op een abstract niveau. Zo heeft één 'belangstellende' het over de intimiteit van de avond. *'Het mooiste was dat het heel intiem was. Dat je met 50.000 mensen toch intiem kan zijn.'* Ook in deze groep heeft de één minuut stilte veel indruk gemaakt. *'Wat ik vooral heel apart vond was het contrast van stilte en herrie. Op het ene moment was men heel stil, op andere momenten was er onwijze herrie.'* Voor weer een andere 'belangstellende' maakte vooral de sfeer de avond zo bijzonder. *'Vooral de sfeer was heel apart in zo'n vol stadion, het was natuurlijk allemaal wel droevig, hoe het opgesteld was enzo. Met die kist in het midden en al die mensen die erom zaten. En de muziek natuurlijk, daarbij komen wel de emotionele gevoelens naar boven.'* Nog een andere 'belangstellende' heeft het vooral over het gevoel dat de avond haar gaf. *'Ook al ben je zelf niet ontzettend fan, dat gevoel dat mensen om*

je heen geven, ging ik zelf wel in mee. Dat heeft ook wel het meeste indruk gemaakt, het gevoel dat iedereen voor hetzelfde komt en dat het zoveel mensen op de been brengt. Dat had toch wel de meeste impact.'

Voor 'de rouwenden' gold dat vooral de rituele aspecten van de avond indruk maakt. Eén element daarvan keert ook terug bij 'de belangstellenden', namelijk het contrast van herrie en stilte. Verder waarderen zij voornamelijk abstracte zaken zoals de sfeer in het algemeen en de indruk die het publiek op hen maakte.

5.2.2 Eerbied en gezelligheid

De twee 'belangstellenden' die al vroeg aanwezig waren zeggen het volgende over de sfeer voor de aanvang van het afscheid. *'Buiten was dat wel gezellig, met zijn allen zingen. Het was wel gezellig ouwehoeren met de mensen daar, ik vind het ook schitterende mensen.'* *'Toen we daar waren, hing er wel een gevoel van saamhorigheid. Je kent er eigenlijk niemand – en wij zijn ook niet mensen die heel snel met anderen aan de praat raken – maar daar ga je toch wel praten met de mensen die om je heen staan te wachten. We hebben ook de hele middag staan te wachten maar dat was eigenlijk helemaal niet erg. Normaal baal je wel als je ergens moet wachten, maar iedereen had hier hetzelfde. Iedereen wilde gewoon naar binnen. Er hing niet echt een sfeer die bij rouw hoort, niet echt verdrietige mensen, maar wel mensen die allemaal voor hetzelfde kwamen.'*

Stilte

Een van de eerste respondenten die ik heb geïnterviewd was een 'belangstellende' en hij vertelde mij dat de sfeer buiten en de sfeer binnen niet te vergelijken zijn. *'Buiten was het heel gezellig, maar binnen was het alleen respect.'* Een andere 'belangstellende' geeft de volgende omschrijving voor de sfeer binnen in het stadion. *'Iedereen was juist droevig, er werd niet geschreeuwd en als er stilte werd gevraagd, werd dat ook gegeven. Er waren momenten dat je met 50 – 60.000 mensen helemaal niets hoorde.'* Uit het vorige citaat blijkt dat de respondent meent dat er een soort van rouwstemming heerste tijdens de ceremonie. Hierover bestaat echter ook binnen de groep belangstellenden verschil van mening. *'Er hing niet echt een sfeer die bij rouw hoort, niet echt verdrietige mensen, maar wel mensen die allemaal voor hetzelfde kwamen.'* Alle belangstellenden zijn het wel eens met elkaar dat er een goede sfeer hing. *'Maar de sfeer was heel goed. Het wordt donker, iedereen gaat meezingen, de speeches tussendoor. Het was ook wel een beetje zoals bij concerten, dan raakte je ook aan de praat met mensen naast je.'*

Klein akkefietje

Van de vier 'belangstellenden' is er slechts één die wat over de situatie na afloop van de afscheidsceremonie heeft gezegd. Volgens haar is alles goed verlopen, op één (eerder logistiek) probleem na. *'Achteraf was het heel stil. Iedereen ging rustig weg, er was wel een akkefietje bij het treinstation. Je werd gedoseerd binnen gelaten omdat de menigte te groot was. We konden vanaf het perron de mensen zien die nog buiten stonden te wachten, met politie erbij. Mensen willen naar binnen en als je massaal naar binnen wil... er gebeurde niets maar er hing toch wel zo 'n sfeer... het leek er even op dat het wel eens mis zou kunnen gaan. Maar dat is niet gebeurd. Als je naar huis wilt en je mag het station niet in dan gebeurt er ook iets met mensen. Maar dat was maar heel kort. Toen iedereen het stadion verliet was iedereen gewoon heel stil, rustig.'*

Ook 'de belangstellenden' zijn dus erg te spreken over de sfeer. Voor de afscheidsceremonie was het heel gezellig, tijdens het afscheid hing er een ingetogen sfeer en het publiek reageerde op een respectvolle manier. Na afloop leek het er op dat het mis zou kunnen gaan, maar alles is toch vlekkeloos verlopen.

5.2.3 Positief geluid

'Ik denk dat iedereen wel een beetje verandert als ie binnen zit. Je komt daar echt voor Hazes, het is toch wel iets anders dan dat het normaal is. Hoe moet ik dat zeggen. Bijvoorbeeld als het stil moest zijn, bijvoorbeeld toen de kist naar binnen werd gebracht en mensen begonnen iets te roepen dan werd hen toch gelijk toegeroepen: he hou eens je bek. Het was heel serieus. Dat heeft toch wel met respect te maken denk ik.' Deze 'belangstellende' geeft ook aan dat gebrek aan respect wel een gemis is in de samenleving. *'Ik denk dat dat wel een gemis is ja.'* Hij beantwoordt zelf al waarom hij denkt hoe het komt dat men tijdens het afscheid wel respect voor elkaar had. *'Dat heeft wel met de situatie te maken. Het was een heel bijzondere setting, je bent alleen met Hazes bezig.'*

Voor één van de andere 'belangstellenden' zat het grootste verschil in *'vooral de saamhorigheid die er was. Dat mensen die je normaal niet naast elkaar zou willen zetten, nu wel gewoon naast elkaar zaten.'* Deze respondent zegt hiervoor naar de Arena te zijn gekomen. *'Maar zoiets hoopte ik ook al te vinden. Er was een grote mate van respect. Het was als het ware of de verschillende sociale achtergronden verdwijnen bij zoiets.'* Eén andere 'belangstellende' verwoordt dit gevoel op de volgende manier. *'Toch omdat de samenleving de laatste tijd negatief in het nieuws komt, met zinloos geweld enzo, vond ik het heel positief. Dat ze toch wel dachten dat er ook nog iets goeds is in Nederland. Waarschijnlijk kan het zo 'n avond wel goed gaan omdat er toch een bepaald*

respect is. Als zoiets gebeurt, dat dat mensen toch samen kan brengen. Mensen die zich misdragen worden niet geaccepteerd.'

Het grote verschil tussen de sfeer van het afscheid en de sfeer van de samenleving zit volgens 'de belangstellenden', net zoals volgens 'de rouwendenden', in de mate van respect en saamhorigheid. Tijdens het afscheid had iedereen respect voor elkaar en voelde men zich verbonden met elkaar, terwijl in de samenleving eerder een gebrek aan respect en saamhorigheid is.

5.3 Categorie 3: 'De nieuwsgierigen'

De beide 'nieuwsgierigen' kwamen vlak voor het begin binnen. Zij besloten pas om er heen te gaan toen de deuren van de Arena al geopend waren en de mensen naar binnen begonnen te stromen. *'Op een gegeven moment zat ik tv te kijken en ik zag dat het niet storm liep, het openbaar vervoer staakte. Er kwamen beelden binnen dat het nog niet vol was. Toen dacht ik: het is maar een kwartiertje fietsen en misschien is het toch wel geinig om het gezien te hebben.'*

5.3.1 Reactie publiek

Voor de 'nieuwsgierige' respondenten geldt dat niet zozeer de ceremonie zelf veel indruk heeft gemaakt, maar eerder de hele situatie er om heen, vooral hoe de mensen in het publiek reageerden op het afscheid. Zo zegt één nieuwsgierige: *'Het was wel heel indrukwekkend omdat die fans zo verdrietig waren.'* De andere respondent uit de categorie 'nieuwsgierigen' vertelt bijna hetzelfde. *'...dat die (het publiek) zo meegaand waren. Dat was wel het heftigste. En de sfeer, wat dat doet zo 'n grote groep mensen in één ruimte die allemaal voor hetzelfde doel zijn gekomen.'* Voor 'de nieuwsgierigen' geldt dus nog meer als voor 'de belangstellenden' een waardering voor het abstracte niveau van de avond.

5.3.2 Een on-Nederlands spektakel

Een van de 'nieuwsgierige' respondenten beschrijft de sfeer als volgt: *'De echte fans zaten helemaal vooraan die hadden ook spandoeken enzo. Het was de eerste keer dat ik in de Arena was en dat vond ik ook heel indrukwekkend. Vooral toen de lichten uitgingen en iedereen met aanstekers zaten mee te zingen. Ik vond het wel een heel gaaf sfeertje.'* Ik vroeg aan haar of ze nog meer over de sfeer kon zeggen, behalve dat die gaaf was. Hierop antwoordt ze: *'Er waren wel mensen aan het huilen enzo maar de sfeer was helemaal niet deprimerend verder. Het was wel optimistisch misschien. Iedereen was heel positief over wat hij had gedaan. Maar er hing niet echt een rouwsfeer.'* De andere

respondent die puur uit nieuwsgierigheid was gaan kijken beaamt dat er niet echt een rouwsfeer hing. Ik vroeg aan hem of zich wel op zijn gemak voelde tussen al die (al dan niet oprecht) geëmotioneerde mensen. *'In het begin niet, maar later wel. Het was ook zo vol en we zaten ook wat achteraf. Om mij heen zaten ook geen mensen die aan het huilen waren.'* Verder zegt hij nog meer over de sfeer. *'Maar de sfeer was verder heel goed. Ik vond dat je als publiek goed vermaakt werd. On-Nederlands. I: Wat vind je er dan zo on-Nederlands aan? R: Dat het echt zo'n spektakel is. Met die spreekstalmeester enzo. Het had echt iets groots. Iets wat je meer in Amerika vindt. Het is ook maar een zanger die overleden is, niet een of andere grootheid. De burgemeester sprak ook over een groot Amsterdammer die heen is gegaan. Bij alles krijg je wel reacties los. Alle woorden vielen wel. Ik vond het fascinerend. Ik ging er wel van uit dat het vol zou zijn omdat heel Nederland het dagenlang over hem had, en dat er zo iets groots ging plaatsvinden.'*

Stoet fietsers

De twee 'nieuwsgierigen' zijn na afloop gelijk vertrokken. Over de sfeer na het afscheid zegt één van hen het volgende. *'Ik vond het ook wel spectaculair om in die mensenmassa naar huis te fietsen. Er gingen honderden mensen tegelijk weg. Ik had nog nooit in zo'n grote stoet mensen gefietst. En ze gedroegen zich niet anders dan andere fietsers in Amsterdam. I: Maar hing er nog wel zo'n sfeer dat jullie bij elkaar hoorden? R: Ja, want je was wel allemaal op dezelfde plek geweest. Ook al waren het allemaal verschillende soorten mensen. Maar we hebben verder met niemand gepraat ofzo.'*

Ook de twee 'nieuwsgierigen' vonden de sfeer van het afscheid dus goed. Opvallend is dat zij het hebben over 'vermaak' en 'spektakel'. Daardoor lijkt het dat ze de avond minder serieus namen dan 'de rouwendenden' en 'de belangstellenden'. Toch voelden zij zich wel verbonden met de rest van de aanwezigen en viel hen dus ook de grote mate van saamhorigheid op.

5.3.3 Geen onvrede

Eén nieuwsgierige omschrijft wat er die avond is gebeurd – in vergelijking met de gang van zaken in de samenleving - als volgt. *'Het is ook wel iets bijzonders. Het is een gewone man met gewone mensen die er heen zijn geweest die het heel vervelend dat hij gegaan is. We krijgen steeds meer massa dingen in Nederland, met stille tochten enzo. En de 'upperclass' kijkt daar misschien neerbuigend op neer terwijl de mensen die daar aan meedoen er heel veel aan hebben. Daar vind ik niets mis mee. Het is niets om te beoordelen.'* Verder vonden ook de nieuwsgierigen het niet raar dat de avond vlekkeloos

is gelopen.' *Je komt toch allemaal voor hetzelfde. Het is niet dat er twee groepen tegenover elkaar zouden komen te staan.'*

Uit de antwoorden die 'de nieuwsgierigen' geven bij de vergelijking tussen de sfeer van de afscheidsceremonie en de sfeer van de samenleving, blijkt niet dat zij ontevreden zijn met de samenleving. Zij vergelijken niet zoals 'de rouwenden' en 'de belangstellenden' dat hebben gedaan: respect versus geen respect, saamhorigheid versus geen saamhorigheid. Het lijkt er op of ze het afscheid eerder van een afstand bekijken, alsof ze er zelf niet bij zijn geweest.

5.4 Samenvatting

Overeenkomsten

Bij de vergelijking van de motieven die de respondenten hadden om naar de afscheidsceremonie te gaan, valt gelijk op hoe *verschillend* de respondenten uit de drie categorieën hebben geantwoord. Wanneer ik echter de antwoorden op de vraag hoe de respondenten de avond ervaren hebben naast elkaar zet, blijkt dat er hier juist grote *overeenkomsten* te vinden zijn tussen de verschillende typen respondenten. Alle respondenten betitelden de avond als 'zeer indrukwekkend'. Er zijn natuurlijk enige verschillen te vinden tussen wat de respondenten het mooiste van de avond vonden – voor de 'rouwenden' is dat alles wat direct met Hazes te maken heeft, zoals zijn kist, voor de 'belangstellenden' en 'nieuwsgierigen' is het eerder de reactie van het publiek en het gevoel dat de hele situatie teweeg brengt – maar in het algemeen delen alle respondenten dezelfde mening over de avond: de sfeer wordt door zowel de 'rouwenden' als de 'belangstellenden' en de 'nieuwsgierigen' positief beoordeeld.

Broederschap

Alle respondenten die 's middags al voor de Arena aanwezig waren, geven aan dat er toen geen rouwstemming hing. De sfeer was eerder opgewekt en gezellig. Binnen was de sfeer een stuk ingetogener. Hoewel veel mensen wel verdrietig waren, hing er volgens alle respondenten, op enkele uitzonderingen na, niet echt een rouwstemming. Alles ging met gepast respect, maar de sfeer was niet zwaar. Alle respondenten – dus uit alle drie de categorieën – zeiden dat er een groot gevoel van verbondenheid was. Wat opvalt is dat de 'rouwenden' het vooral hebben over '*één grote familie*' of '*broederschap*', terwijl de andere respondenten het eerder verwoorden als '*saamhorigheid*'. Na afloop van het afscheid verliep alles ook heel rustig. Er waren wel enkele ongeregelheden, maar slechts die ongeregelheden die er altijd zijn wanneer een grote mensenmassa naar huis wil.

Aanpassen

Een belangrijk aspect dat aan de orde kwam bij de ervaring van de avond is het vergelijken van de sfeer van de afscheidsceremonie met de sfeer in het dagelijkse leven. Op twee respondenten na die zeggen dat ze de sfeer helemaal niet zo veel vonden verschillen van de sfeer in het dagelijks leven, beoordelen alle respondenten de sfeer van het afscheid positiever dan de sfeer in de samenleving. Volgens hen allemaal komt het doordat iedereen iets gemeen had met elkaar die avond. Ook al heeft niet iedereen dezelfde motieven om die avond in de Arena aanwezig te zijn, toch is men allemaal voor hetzelfde gekomen: iedereen is gekomen om de afscheidsceremonie van Hazes mee te maken. De 'nieuwsgierige' respondenten gaven het al aan: ook al kom je niet omdat je Hazes zo geweldig vond, je past je toch aan de rest van het publiek aan. De Hazes-fans menen dat de goede sfeer uitsluitend te danken is aan het feit dat het hier om Hazes ging, dat een goede sfeer eigen is aan Hazes en zijn fans. Als het om een afscheidsceremonie van iemand anders was gegaan – het voorbeeld van Frans Bauer, een andere bekende volkszanger, valt vaak – zou de sfeer volgens hen heel anders zijn geweest. De overige respondenten denken daar iets genuanceerder over: *'Je komt toch allemaal voor hetzelfde. Het is niet dat er twee groepen tegenover elkaar zouden komen te staan.'*

Sociale controle

Er heerste die avond een grote mate van sociale controle: afwijkend gedrag werd niet getolereerd. Er was op een gegeven moment sprake van een persoon die continu vervelend liep te doen en die persoon is gelijk verwijderd uit de Arena. Mensen die tijdens de minuut stilte toch doorgingen met praten, werden door het omringende publiek tot stilte gemaand. Op deze 'akkefietjes' na is de avond verder vlekkeloos verlopen. Niet iedereen had dit echter verwacht. Voornamelijk sommige vrouwelijke respondenten gaven aan dat hun partner er op stond om mee te gaan, omdat ze bang waren dat er iets zou gebeuren. Zij hadden reden om dit te vrezen: tijdens concerten van Hazes gebeurde het ook geregeld dat er vechtpartijen ontstonden. Tijdens het afscheid was er echter bijna geen sprake van ongeregelheden. Alle respondenten zijn het met elkaar eens dat het logisch is dat de sfeer goed was, omdat iedereen voor hetzelfde kwam en omdat er toch altijd een zeker respect heerst bij situaties die met rouw en dood te maken hebben. Het merendeel van de respondenten signaleren wel een gebrek aan respect in onze samenleving. Ook is volgens de respondenten het gevoel van saamhorigheid ver te zoeken in de samenleving. De twee 'nieuwsgierigen' zijn de enige respondenten die niet meegaan met deze gevoelens van onvrede.

HOOFDSTUK 6: CONCLUSIES

In dit laatste hoofdstuk worden de constatering van de onderzoeksresultaten verbonden aan de theorie. Eerst wordt er kort teruggeblift op welke theorieën ik had geformuleerd over het verschijnsel van collectief gedrag bij het overlijden van een bekend persoon, daarna wordt er gekeken wat de onderzoeksresultaten betekenen voor mijn verwachtingen. Levert de empirie de gegevens die nodig zijn om de theorie te bevestigen? En als de theorie opgaat voor de case Hazes, betekent dit dan dat deze verklaringen ook te gebruiken zijn wanneer een andere bekende Nederlander overlijdt en het land weer op zijn kop staat?

6.1 Toetsing aan de theorie

6.1.1 Rituelen

De theorie van de rituelen beweert dat collectief gedrag bij het overlijden van een bekend persoon verklaard zou kunnen worden door het feit dat mensen op zoek zijn naar nieuwe rituelen. Deze nieuwe rituelen zouden hen moeten helpen om gevoelens van rouw en dood beter te kunnen verwerken.

Verwerking

De fans van Hazes – die allemaal vallen in de categorie ‘de rouwenden’ - zagen de afscheidsceremonie wel degelijk als een echt afscheid, voor hen was het afscheid eigenlijk een soort begrafenisceremonie. De afscheidsceremonie compenseerde het feit dat ze niet naar de crematie konden gaan die de dag erna in besloten kring plaats vond. Een belangrijke functie van een ritueel is dat het ‘bij dood de leemte opvangt die het verlies van een geliefde veroorzaakt en het de nabestaande helpt om zinvol te reageren zonder dat deze persoon volledig gedesorganiseerd raakt’ (Lukken, 1984). De respondenten uit de categorie ‘de rouwenden’ geven te kennen dat zij het georganiseerde afscheid nodig hebben gehad om de dood van de zanger te verwerken. Dit komt duidelijk uit de interviews naar voren. *‘Maar als de herdenking niet georganiseerd was geweest denk ik dat ik met een heel leeg gevoel die periode had doorstaan. Dan had je datgene gemist dat ze nu wel hebben geboden. Dan was het dood en klaar, over en uit. Dus ik heb het wel nodig gehad om het te verwerken.’* Voor sommige respondenten leek de afscheidsceremonie zelfs niet genoeg op een echte begrafenis. Zij misten rituelen die bij een begrafenis of crematie wel uitgevoerd worden, maar die bij het publieke afscheid van Hazes – vooral om logistieke redenen – niet

aanwezig waren. Het gaat hier om rituelen zoals het voor de laatste keer langs de (open) kist lopen en het zien wegzakken van de kist. Of zoals een respondent het verwoordt: *'Een crematie is veel dichterbij. Dan kan je bij wijze van spreken naar de rook kijken van het crematorium, dan weet je dat ie er echt niet meer is.'*

De opzet van de avond wordt door de respondenten uit alle drie de categorieën hoog gewaardeerd. Op 'de rouwenden' hebben vooral de aan rituelen ontleende aspecten zoals de contrastwerking van stilte en herrie en het eren van de overledene door hem onder een vuurboog te laten vertrekken, een diepe indruk gemaakt. Verder vinden zij alles wat met de kist te maken heeft erg mooi: het feit dat de kist op de middenstip stond, het ererondje met de kist en het langzaam weggrijden van de lijkwagen uit de Arena. Bij 'de belangstellenden' scoort de contrastwerking ook erg goed, maar verder geldt voor hen hetzelfde als voor de 'nieuwsgierigen': het meest indrukwekkende van de avond ligt meer op een abstract niveau, zoals de gevoelens en de reactie van het publiek op de hele situatie.

Houvast

We hebben in hoofdstuk vier gezien dat de indicatoren die horen bij de theorie van de rituelen allemaal terug te vinden zijn bij de respondenten uit de categorie 'de rouwenden'. Zij zouden inderdaad ook alleen zijn gegaan, het liefst hadden ze bij de crematie willen zijn en op één respondent na willen ze allemaal naar het herdenkingsconcert. Het waren juist de rituele elementen van het afscheid die zij het hoogste waardeerden. Aan de hand van deze bevindingen kan ik constateren dat de respondenten uit de categorie 'de rouwenden' bij het afscheid houvast hoopten te vinden voor hun gevoelens van verdriet en rouw. Dankzij het rituele karakter van de afscheidsceremonie hebben de meeste fans dat ook gevonden. Dit geldt echter niet voor alle fans. Vijf 'rouwenden' geven aan dat ze de dood van de zanger nog steeds niet hebben verwerkt. Zij zeggen zelf dat dit waarschijnlijk komt doordat niet alle aspecten van een echte begrafenis of crematie aanwezig waren. Deze respondenten denken dat als ze langs de kist hadden kunnen lopen, ze het verdriet misschien wel hadden kunnen afsluiten.

Deze theorie gaat echter niet op voor 'de belangstellenden' en 'de nieuwsgierigen'. Zij zijn niet naar het afscheid van Hazes gegaan uit behoefte aan rituelen om zijn dood te kunnen verwerken, noch was het vooral het rituele karakter van de avond dat de meeste indruk op hen heeft gemaakt. Kortom, de theorie van rituelen als verklaring waarom de fans van Hazes naar de afscheidsceremonie zijn geweest blijkt te kloppen. Deze theorie gaat immers op voor de categorie van 'de rouwenden', en daarin zitten alleen maar echte

Hazes-fans. De theorie van de rituelen verklaart echter niet waarom er naast de fans ook andere groepen op het afscheid af zijn gekomen. Op basis van de empirische gegevens kan ik dus constateren dat de theorie van de rituelen slechts voor een gedeelte houdbaar is, namelijk voor de fans die naar de afscheidsceremonie zijn gekomen. Voor de overige mensen, die in dit onderzoek in de categorieën 'de belangstellenden' en 'de nieuwsgierigen' vallen, is niet bewezen dat de theorie houdbaar is.

6.1.2 Maatschappelijk onbehagen

De theorie van het maatschappelijk onbehagen ging er van uit dat mensen naar de afscheidsceremonie zijn gegaan omdat ze, uit onvrede met de samenleving, op zoek zijn naar een nieuwe vorm van gemeenschap. De definitie die ik in hoofdstuk twee gegeven heb aan deze nieuwe soort gemeenschap luidde als volgt: Zoals veel zaken in onze huidige consumptiemaatschappij zijn de nieuwe banden en contacten steeds vluchtiger. En hoe deze vormen van nieuwe banden ook genoemd worden, ze hebben allemaal gemeen dat het groepen zijn met een eigen identiteit die vaak en snel van samenstelling veranderen. Ze hebben een concreet en massaal karakter, maar zijn slechts van korte duur. De mensen die ervan deel uit maken hebben een tactische en gevoelsmatige hang naar betrokkenheid en een ongerichte drang tot absorptie in de massa. Deze tijdelijke gemeenschappen worden vrijwillig aangegaan, de keuzemogelijkheden zijn groter en mensen zitten er niet hun hele leven aan vast: er zijn exit-opties waardoor ze de gemeenschap net zo gemakkelijk weer kunnen verlaten en zich eventueel kunnen aansluiten bij een andere gemeenschap. Mensen die deel uitmaken van zo'n gemeenschap hebben het gevoel dat ze ergens bijhoren, zonder dat ze ergens toe verplicht zijn.¹⁹

Onvrede

Bijna alle respondenten geven blijk van een bepaalde mate van ontevredenheid met de samenleving, de twee 'nieuwsgierige' respondenten zijn hier echter een uitzondering op. Toch vindt iedereen, inclusief 'de nieuwsgierige' respondenten, dat de sfeer van de afscheidsceremonie positief afsteekt bij de sfeer van het dagelijkse leven. Het grote verschil tussen deze twee sferen is respect. Tijdens het afscheid had iedereen respect voor elkaar. Er werd van tevoren gezegd dat iedereen zich mocht uiten zoals hij wilde, niemand hoefde zich voor zijn gevoelens te schamen. Het kwam één keer voor dat iemand misbruik van de situatie maakte door er consequent door heen te zitten schreeuwen. Toen deze persoon zich niets aantrok van de mensen om hem heen die hem tot stilte maanden, is hij door de beveiliging het stadion uitgezet. Verder is de hele avond

¹⁹ Deze definitie is samengesteld op basis van de theorieën over gemeenschappen van Duyvendak (2004) en Maffesoli (1988).

zonder problemen verlopen, ook bij het naar binnen gaan en het verlaten van het stadion. Er was veel politie en ME ingezet om eventuele escalaties te voorkomen, maar zij hoefden die avond niet in actie te komen. Sommige fans van Hazes zeggen dat de goede sfeer komt doordat er allemaal Hazes-fans waren, maar ik heb verhalen gehoord van respondenten dat het bij concerten van Hazes soms ook helemaal fout kon gaan. In ieder geval waren alle respondenten het met elkaar eens dat er een uitermate positieve sfeer hing. Wat ze vooral zo positief aan de sfeer vonden, was de grote mate van saamhorigheid. De mensen die er aanwezig waren voelden zich verbonden met de rest van het publiek. Ze voelden zich verenigd met elkaar omdat ze allemaal iets gemeen hadden: iedereen was die avond naar de Arena gekomen om bij het afscheid van Hazes aanwezig te zijn.

Hazes-gemeenschap

Alle respondenten op de twee 'nieuwsgierigen' na voldoen aan de indicatoren die horen bij de theorie van het maatschappelijk onbehagen. Zij zijn ontevreden met de samenleving, ze hebben een hoge waardering voor het gevoel van saamhorigheid en zij beoordelen de sfeer van het afscheid positiever dan de sfeer in het dagelijkse leven. Geen van de respondenten geeft echter expliciet aan dat behoefte aan verbondenheid of gemeenschap de reden was om naar de afscheidsceremonie te gaan. Toch blijkt dat het voor 'de rouwenden' wel degelijk van belang was dat er andere mensen aanwezig waren die avond. Zij geven aan dat ze zich gesterkt voelden door de aanwezigheid van lotgenoten. Ze hoefden zich niet te schamen om hun gevoelens de vrije loop te laten, want ze werden niet beoordeeld door andere mensen (omdat die zich precies hetzelfde voelden). *'Daar was er echt een sfeer die heel de nacht had kunnen duren, je mocht er echt bij stil staan.'* De behoefte om samen te zijn met gelijkgestemden, ook al is het maar voor één avond, lijkt overeen te stemmen met de definitie van een nieuwe vorm van gemeenschap. Het gaat om een groep mensen die op vrijwillige basis bij elkaar is gekomen. Er waren geen verplichtingen tijdens de afscheidsceremonie, iedereen mocht doen wat hij zelf wilde. De deelnemers aan deze groep voelden zich geborgen en op hun gemak, want ze hadden het gevoel dat ze met lotgenoten waren, dat iedereen bij elkaar hoorde. De 'belangstellenden' en 'de nieuwsgierigen' erkennen en waarderen wel het gevoel van saamhorigheid en verbondenheid, maar geven niet aan dat ze daar behoefte aan hadden of dat het voor hen van belang was dat er andere mensen bij het afscheid aanwezig waren.

Op basis van deze bevindingen kan ik constateren dat ook de theorie van het maatschappelijk onbehagen slechts voor een gedeelte toepasbaar is. Deze theorie is wel

houdbaar bevonden voor de mensen uit de categorie 'de rouwenden', maar niet voor de overige groepen van 'belangstellenden' en 'nieuwsgierigen'.

6.2 Conclusies en suggesties

Ik heb dankzij het onderzoek kunnen aantonen dat voor de echte fans (namelijk de respondenten uit de categorie 'de rouwenden') van Hazes geldt dat zij naar de afscheidsceremonie zijn gegaan, omdat zij behoefte hadden aan rituelen waardoor zij de dood van de zanger en de rouw en het verdriet om zijn dood beter konden verwerken. Verder geldt voor hen ook dat de groep mensen die naar het afscheid is geweest, opgevat kan worden als een nieuwe vorm van gemeenschap. Met andere woorden, ook de theorie van het maatschappelijk onbehagen gaat op voor de fans. Ik denk dat deze theorieën zeker te generaliseren is: wanneer een bekende persoonlijkheid overlijdt en voor hem een openbaar afscheid wordt georganiseerd zullen er fans of bewonderaars op af komen om houvast te zoeken bij het verwerken van de dood van hun idool en omdat zij samen willen zijn met mensen die hetzelfde denken als zij. Let wel, deze theorieën gelden alleen voor de fans. Voor de overige mensen die naar de afscheidsceremonie van Hazes zijn geweest, is het nog steeds niet duidelijk waarom ze dat gedaan hebben. Misschien ligt het heel simpel en zijn de mensen die ik 'de belangstellenden' heb genoemd wel gewoon gegaan omdat er leuke muziek gedraaid zou gaan worden. En misschien werden 'de nieuwsgierigen' wel alleen gedreven door pure nieuwsgierigheid, om *'even bij iemand anders naar binnen te kijken.'*²⁰ Maar goed, nu begin ik te speculeren en dat was iets dat ik juist niet wilde doen. Ik vrees dat er niets anders op zit dan bij de eerst volgende vergelijkbare geval opnieuw onderzoek te doen. Ik kan wel enkele tips geven die het onderzoek mogelijk beter kunnen laten verlopen.

Suggesties voor verder onderzoek

De eerste suggestie gaat over het selecteren van de respondenten. Ik heb voor mijn onderzoek dertien fans geïnterviewd, vier mensen die de muziek van Hazes wel leuk vonden en twee personen die uit nieuwsgierigheid naar het afscheid waren gegaan. Ik was zelf al niet erg blij met deze verdeling, maar het bleek gewoon heel moeilijk te zijn om aan respondenten te komen die géén fan zijn. De fans zijn dankzij internet overal wel te vinden, maar de anderen helaas niet. Vooral nu blijkt dat er geen duidelijkheid is over de redenen van de mensen die ik 'belangstellenden' en 'nieuwsgierigen' heb genoemd, is het voor vervolgonderzoek uitermate van belang dat deze mensen goed vertegenwoordigd zijn bij de respondenten. Sterker nog, de motieven van de fans

²⁰ Citaat van één van de nieuwsgierige respondenten.

hoeven helemaal niet meer onderzocht te worden aangezien ik denk dat de theorie van de rituelen altijd toepasbaar is wanneer een bekende persoonlijkheid overlijdt.

Waarschijnlijk zijn de overige mensen voornamelijk te vinden 'via via'. Kennelijk is mijn netwerk daar niet uitgebreid genoeg voor geweest.

Mijn tweede suggestie betreft de houding van de onderzoeker. Ik heb bij de evaluatie van mijn houding als interviewer aangegeven dat dankzij mijn familiere opstelling de respondenten gemakkelijk dingen aan mij toevertrouwen. Nu denk ik echter dat deze houding ook nadelig kan zijn. Doordat het zo goed klikte met de respondenten heb ik me misschien wel ingehouden op momenten waar ik eigenlijk door had moeten vragen. Een interviewer met meer ervaring zou dit waarschijnlijk niet overkomen zijn. Dus de houding van de onderzoeker moet een goede balans van afstandelijkheid en familiariteit hebben.

Ik ben erg benieuwd naar hoe andere onderzoekers het onderwerp van mijn scriptie zouden aanpakken. Maar ik mag natuurlijk niet de hoop uitspreken dat er snel weer een nieuwe case beschikbaar zal zijn!

Literatuurlijst:

- Ariès, Philippe. (1987). *Het uur van onze dood : duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*. Amsterdam: Elsevier
- Aupers, Stef, Burgers, Jack. (2003). Vroeger kon je lachen. Een reactie op 'Geld en "de rest" van Henk de Vos, in: *Sociologische Gids* (50): 312-318
- Barschot, van, Jochen. (2004). De Arena gelooft in hem, *NRC Handelsblad*, 28-9-2004, p 1
- Berger, Peter; Berger, Brigitte; Kellner, Hansfried. (1973). *The homeless mind modernization and consciousness*. New York: Random House
- Beunders, Henry. (2002). *Publieke tranen de drijfveren van de emotiecultuur*. Amsterdam: Contact
- Boetellier, Hans. (2003). *De veiligheidsutopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Boomkens, René. (2005). Door globalisering verdwijnt het perspectief- over angst, ontheemding en bevrijdende chaos, *NRC Handelsblad*, 11-12 juni 2005, p 15
- Borg, ter, Maarten B. (1991). *Een uitgewaaierde eeuwigheid. Het menselijk tekort in de moderne cultuur*, Baarn: Ten Have.
- Drinken op vriend Pim. Internetpublicatie van *NRC Handelsblad*, 11-05-2002
- Durlacher, Jessica. (2004). Hazes is de psalmist van de moderne tijd. *NRC Handelsblad*, 28-09-2004, p 9
- Duyvendak, Jan-Willem, Menno Hurenkamp (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde*. Amsterdam: van Gennep
- Eerbiedige stilte bij laatste tocht Diana. Internetpublicatie van *De Telegraaf*, 06-09-1997

- Grider, Sylvia. (2001). Spontaneous shrines: a modern response to tragedy and disaster. Gepubliceerd door de 'Department of Anthropology' van de Texas A&M University
- *Hazes-dienst: religie zonder God*, gepubliceerd op de website van de EO (eo.nl) op 30-09-2004. Auteur onbekend.
- Henfling, Merijn. *Afscheid nemen van Hazes*, gepubliceerd voor de serie 'Groeten uit...' op de showsite van planet.nl, op 24-09-2004
- *Individu en gemeenschap zijn niet tegengesteld*. Interview van Rob Hartmans voor Liberales.be met Dick Pels en Ellen Walraven.
- List, van der, Gerry. (2004) Hoop in bange dagen, in: *Elsevier*, jaargang 60, nr. 51-52, pp 10-14
- Lukken, Gerard. (1984). *Geen leven zonder rituelen. Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie*. Baarn: Ambo.
- Margry, Peter Jan. (2002). *Publieke rouw is de nieuwe vorm van ritualiteit*. Internetpublicatie. Geloof en Kerk, 31 mei 2002
- Motivaction: *Nieuwsbrief 2004*
- *Rouwspektakel André Hazes als 'hoogmis'*, gepubliceerd op katholieknederland.nl, 28-09-2004
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *In het zicht van de toekomst : sociaal en cultureel rapport 2004*
- Trom, Chantal. (2004). Massahysterie of oprecht verdriet?, in: *Yes* (50): 46-48
- Van Stokkom, Bas. (1997). *De emotionele democratie. Over morele vooruitgang*. Amsterdam: Van Gennep
- *Versoaping symbolisch universum*. (1997). Verschenen op de website van uitvaart.nl, als voorpublicatie van het decembernummer van tijdschrift *De Uitvaart*

- Wouters, Cas, (1995 [1990]). *Van minnen en sterven : omgangsvormen rond seks en dood in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Bakker
- Zijderveld, Anton. (2000). *The institutional imperative, the interface of institutions and networks*. Amsterdam: University Press

Websites:

- www.anderhazesfan.nl. De fansite van Hazes.
- www.condoleance.nl. Op deze website kunnen condoleanceregisters getekend worden voor bekende en onbekende Nederlanders, maar ook voor bekende overleden buitenlanders.
- www.condoleance.web-log.nl. Een andere website waar mensen condoleanceregisters kunnen tekenen.
- www.detelegraaf.nl. Website van de krant De Telegraaf.
- www.emimusic.nl. De website van de platenmaatschappij van Hazes.
- Www.eo.nl. Website van de Evangelische Omroep.
- www.hollandcourier.com. De Holland Courier is een nieuwsservice voor Nederlanders in het buitenland. Het nieuwsbericht over de dood van Hazes verscheen op 26 september 2004.
- www.katholiek nederland.nl. Website van Katholiek Nederland.
- www.libelle.nl. Op het forum van deze site heb ik een oproep geplaatst om respondenten te vinden.
- www.liberales.be. Website van de 'liberale denktank van België'.
- www.marktplaats.nl. Website waar ik oproepen heb geplaatst om respondenten te vinden.
- www.nrc.nl. Website van de krant Het NRC Handelsblad.
- www.rtlnieuws.nl. Van deze website heb ik verschillende nieuwsberichten gebruikt over wat er gebeurd is in de dagen die volgden op de dood van Hazes.
- www.scp.nl. Website van het Sociaal en Cultureel Planbureau.